

UNIVERSITEIT
GENT

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Academiejaar 2018-2019

Immanuel Kants functiebegrip

De analytica van de begrippen tussen singulariteit en heterogeniteit

Masterproef neergelegd tot het behalen van de graad van
Master in de wijsbegeerte
door Levi Haeck (01408515)

Promotor: prof. dr. Gertrudis Van de Vijver
Commissarissen: Filip Kolen en Wim Vanrie

Word count 1: 42.731

Word count 2: 44.573

“On doit échapper à l’alternative du dehors et du dedans;
il faut être aux frontières”
(Michel Foucault, 1984/1994, p. 574)

Woord vooraf

Dat een masterproef schrijven samenwerking vergt, is een platitide. Platitudes zijn net zoals tautologieën betekenisloze waarheden. We houden er niet van, en we verlooehenen ze. Tenminste totdat ze zich aan ons presenteren met een zekere doorleefde helderheid. Zo sta ik voor het schrijven van dit voorwoord. Zo duldt mijn denken slechts aandacht voor alle samenwerking die dit schrijven mogelijk heeft gemaakt. Ten eerste is er de befaamde Kant-klas, niets minder dan het geboorteur van deze tekst. Ten tweede is er het Oxford-style debate over het *Ding an sich*, dat als allereerste hap naar adem de weg terug afsloot. En ten derde markeert alleen al de naam van het cartel rond Herman De Vleeschauwer de invloed die deze bijeenkomsten hebben gehad.

Gaan we echter verder terug in de tijd, dan is het leven eenvoudiger. Mijn ouders, die elk op hun manier de filosofische vonk aanwakkerden en in stand hielden. Ik dank hen dus niet slechts op platitudische wijze voor het mecenaat. Jullie zijn het daadwerkelijke geboorteur. Ook Karen kan en mag niet onvermeld blijven, die van dezelfde vonk een vuurtje maakte door een onnavolgbare combinatie van professionele begeleiding en persoonlijke steun.

Mijn promotor prof. dr. Gertrudis Van de Vijver, evenmin op platitudische wijze, voor het feit dat haar invloed op elke pagina van deze thesis kan worden opgespoord.

Bijna even pregnant treffen mijn terugblikkende gedachten vele medestudenten. Deze thesis en de kantiaanse filosofie gestreng als criteria in het achterhoofd, kom ik als vanzelf terecht bij Robin, Hanna, Jonas, Jef, Elias, Joeri, Jasper, Sigrid en Petra.

Maar wanneer ik alle criteria overboord gooi en mij slechts laat leiden door noodzakelijkheid verschijnt daar Emilia. Voor de onvoorwaardelijkheid.

Inhoudstafel

Woord vooraf	6
Inhoudstafel	8
1. Inleiding	10
Sectie 1: Immanuel Kant	10
1.1. Een radicaal nieuwe methode	10
1.1.1. Tijd als beweging, beweging als tijd	10
1.1.2. De zuivere a priori mogelijkheidsvoorwaarde	11
1.1.3. De vraag naar de functie als transcendente vraag	12
1.2. Functionaliteit en heterogeniteit	13
1.2.1. De logische functie in de metafysische deductie	13
1.2.2. Heterogeniteit	18
Sectie 2: Gottlob Frege	20
2.1. Van predicaat en onderwerp naar functie en argument	20
2.2. Funktion und Begriff (1891)	24
§1 Functie, argument en waarde	24
§2 Waarheidswaarde en verwijzing versus gedachte en betekenis	26
§3 Een conceptueel kader als startpunt	28
2.3. Heterogeniteit vanuit eenheid	28
Sectie 3: Het bepaalbare	30
§1 De amfibolie van de reflectiebegrippen	30
§2 De paralogismen van de zuivere rede	31
2. De transcendente logica	34
2.1. Kant de isolator	34
2.2. De indeling van de logica (1)	35
2.3. Een pre-kritisch ontvoogdingsproces	36
2.4. De indeling van de logica (2)	41
2.5. Conclusie	43
3. De metafysische deductie	46
3.1. Van heterogene functies naar een logische functie	46
3.1.1. Het vermogen te oordelen vs. het oordeelsvermogen: een kwestie van identiteit	48
3.2. De oordeelstafel (§9, B-95-101)	50
3.2.1. Kwantiteit van de oordelen	50
3.2.2. Kwaliteit van de oordelen	52
3.2.3. Relatie van de oordelen	53

3.2.4. Modaliteit van de oordelen	54
3.3. De tafel der categorieën (§10)	55
3.3.1. De eerste opmerking	57
3.3.2. De tweede opmerking	59
3.3.2.1. Algemeen	59
3.3.2.2. Alheid	63
3.3.2.3. De alheid van het getal	65
3.4. Recapitulatie	70
3.5. Categorie en oordeel	72
3.5.1. De categorie wordt gegenereerd uit het oordeel	72
3.5.2. Een nieuwe heterogeniteit tussen begrip en object	74
4. De transcendentale deductie	76
Sectie 1: Voorbereiding op de transcendentale deductie: de pre-kritische articulatie van een functionele ruimte	76
Sectie 2: De transcendentale deductie	79
4.2.1. Inleiding op de bespreking van de transcendentale deductie	79
4.2.2. Mogelijkheid en noodzakelijkheid van een transcendentale deductie (§13)	80
4.2.3. Het principe van de transcendentale deductie (§14)	81
4.2.4. Verbinding tussen en voorbij eenheid en veelheid (§15)	82
4.2.5. De mogelijkheid van het cogito (§§16-17)	83
4.2.6. De mogelijkheid van het object (§§18-20)	84
4.2.7. De functie van het goddelijk verstand is een object (§§21-2)	85
4.2.8. De mogelijke ervaring als grens, de figuurlijke synthese en de bepaling van het subject zelf (§§23-24)	86
4.2.9. Het bewustzijn dat ik ben (§25)	89
4.2.10. De kwestie van overeenstemming en de mogelijkheid van de natuur (§26)	90
4.2.11. Epigenese als functie, argument en functiewaarde (§27)	92
Sectie 3: Opmerkingen bij De Vleeschouwer	95
5. Besluit	100
5.1. Inleiding	100
5.2. De transcendentale logica	101
5.3. De metafysische deductie	102
5.4. De transcendentale deductie	104
5.5. Algemeen besluit van deze masterproef	105
5.6. Heterogeniteit op het spel: Eberhards uitdaging	106
Literatuurlijst	110
Primaire werken	110
Secundaire werken	111

1. Inleiding

Sectie 1: Immanuel Kant

1.1. Een radicaal nieuwe methode

1.1.1. Tijd als beweging, beweging als tijd

Een goed begrip van de betekenis van Kants transcendentale filosofie vereist een verheldering van wat het woord ‘transcendentaal’ precies betekent. Daartoe moeten we ons mijns inziens allereerst inlaten met wat niet-transcendentaal is. De notie van ‘tijd’ leent zich hiertoe, daar de tijd zeer duidelijk zowel een transcendentale als een niet-transcendentale hoedanigheid kent. Een dergelijke niet-transcendentale uiteenzetting van tijd vinden we terug bij Aristoteles, die zich in de *Physica* reeds de vraag stelde wat voor ding de tijd is en of we het überhaupt een ding mogen noemen. Naar gewoonte vangt hij zijn analyse aan met een beschouwing van wat zijn voorgangers reeds over de kwestie hadden geschreven. Zo werd tijd toen al geassocieerd met verandering of beweging. De precieze verhouding tussen tijd en beweging articuleert Aristoteles op zijn beurt in termen van substraat en attribuut, waarbij beweging geldt als substraat van het attribuut tijd. Zo zegt Aristoteles: “It is also worth considering how time can be related to the soul (...) it is an attribute, or state, of movement” (1991, p. 76-7).

In het bijzonder is tijd voor Aristoteles het *getal* van de beweging: “The time marks the movement, since it is its number, and the movement the time” (1991, p. 72). Als gevolg van deze relatie koppelt elk begrip van tijd terug naar een of andere beweging, en omgekeerd: “time and movement always correspond with each other”. Niettemin, zo stipuleert Aristoteles het eenrichtingsverkeer tussen beide, is het zo dat “we apprehend time only when we have marked motion” (1991, p. 70). Dat wil zeggen dat wat normaal gezien aan het attribuut tijd wordt toegeschreven, eigenlijk behoort tot het substraat ervan, namelijk beweging. Zo zijn termen als ‘voor’ en ‘na’ niet zozeer attributen van de tijd, als wel van beweging, waarbij de tijd evenwel garant staat voor de telbaarheid van een dergelijke fragmentatie van beweging: “The before and after are attributes of movement, and time is these *qua* countable” (1991, p.

77).¹ Door het getalsmatige van de tijd in ogenschouw te nemen, kan men het hebben over tijd in het algemeen, en zodoende ook over de aan de tijd onderliggende beweging in het algemeen: “Time is a measure of motion and of being moved, and it measures the motion by determining a motion which will measure the whole motion, ...” (1991, p. 73). In de kosmologie komen ruimte - d.w.z. ruimte beschouwd als beweging - en tijd als het ware op elkaar te liggen: “time is thought to be the movement of the sphere, viz. because other movements are measured by this, and time by this movement.” (1991, p. 77). Vanuit die logica drukt iets als een slinger van Foucault niet alleen de beweging van de aarde rond de zon uit, maar juist daardoor ook de tijd.

De tijd beschouwen als het getal van de onderliggende beweging, zoals Aristoteles het volgens mijn summier bespreking betracht heeft, is niet-transcendentiaal. Aristoteles’ betrachtting verschilt op radicale wijze van Kants expliciet transcendentale uiteenzetting ervan in het eerste deel van de *Kritiek van de zuivere rede*. Als Aristoteles de tijd concipieert als was het pas *mogelijk* door iets van een meer fundamentele orde, namelijk beweging, dan moeten we Kants bijdrage preliminair zien als een omdraaiing van die hiërarchie. Voor Kant is de tijd namelijk een van de *mogelijkheidsvoorwaarden* van de ervaring, en zo ook van de ervaring van beweging. In kantiaanse termen zouden we het verschil zo kunnen verwoorden: volgens Aristoteles is tijd een *empirisch begrip* dat gereduceerd kan worden tot beweging in het algemeen, en volgens Kant is tijd een *transcendentale vorm* die het empirische begrip van beweging mogelijk maakt. Bij Aristoteles situeert de uiteenzetting van de tijd zich met andere woorden op objectniveau, terwijl Kant net de mogelijkheid van dit niveau in het algemeen wil bevragen. Hoewel beide uitgangspunten, die eigenlijk filosofische methodes zijn, radicaal van elkaar verschillen, impliceert dit evenwel niet dat ze elkaar zouden uitsluiten: empirische begrippen hebben een rol te spelen volgens Kant. Meer nog is het net de mogelijkheid van o.a. deze empirische begrippen die Kant tracht te verklaren. Men moet zich er enkel van vergewissen dat men met deze empirische begrippen geen transcendentale bedoelingen heeft. Of Aristoteles’ leer dit devies wel of niet eerbiedigt, is hier overigens naast de kwestie.

1.1.2. De zuivere *a priori* mogelijkheidsvoorwaarde

Nu zou men kunnen tegenwerpen dat Aristoteles eigenlijk een transcendentale rol toekent aan beweging in functie van de verklaring van de mogelijkheid van tijd, dat Kant de transcendentale relatie slechts andersom ziet, en dat beiden derhalve transcendentale denkers zijn. Hoewel het allicht te anachronistisch is om zoiets te zeggen, is het begrijpelijk dat men dit zo ziet. Niettemin berust een dergelijke tegenwerping op een misvatting en bestaat er een

¹ Dit zou uitgewerkt kunnen worden in termen van potentialiteit en actualiteit, waarbij beweging zowel de actualiteit als de potentialiteit van iets uitdrukt, en omgekeerd; zodoende kan Aristoteles over de eigenschap die een object reeds bezit (actualiteit) en over de eigenschap die het nog niet bezit (potentialiteit) spreken *zonder* rekenschap af te moeten leggen van de notie van tijd (cf. Sachs (g. d.) voor een algemene inleiding op de aristotelische terminologie).

tot nog toe onvermeld maar fundamenteel verschil tussen beiden. Het transcendentale heeft volgens Kant namelijk een *zuiver a priori* statuut, hetgeen niet zomaar gezegd kan worden van Aristoteles' leer. Wanneer we aan Aristoteles anachronistisch toeschrijven dat voor hem beweging de mogelijkheidsvoorwaarde is van tijd, dan gaat dit mijns inziens in wezen over een empirisch oordeel dat aanspraak maakt op een *causale* relatie. Dit betreft dan wat Kant een *a posteriori* oordeel noemt: het is empirische kennis die voortkomt uit de ervaring (B-2) en aldus empirische begrippen genereert. Wat voor Kant echter net op het spel staat, is dat er iets van de orde van de mogelijkheidsvoorwaarden van de ervaring zelf kan gezegd worden *zonder* deze ervaring in ogenschouw te nemen. Dat betekent voor Kant tegelijkertijd dat het transcendentale niveau van de mogelijkheidsvoorwaarden *zuiver* moeten zijn, ofwel dat het *a priori*-niveau absoluut ontdaan is van enige empirische inhoud. Hieruit volgt dat volgens Kant de tijd niet *in de tijd* aan de beweging voorafgaat, want dat zou een empirisch-causale observatie zijn, maar dat de tijd steeds *als vorm ervan* aan de ervaring van beweging, of beter aan de ervaring in het algemeen, voorafgaat.

1.1.3. De vraag naar de functie als transcendentale vraag

Later zal blijken dat er niet enkel vormen maar ook zuivere begrippen van het verstand, namelijk *categorieën*, aan de ervaring in het algemeen voorafgaan, in die zin dat ze er eveneens de zuivere mogelijkheidsvoorwaarden van zijn. Deze thesis bevindt zich volledig binnen het bereik van deze nieuwe methode om aan filosofie te doen, die Kant in de *Kritiek van de zuivere rede* uiteenzet. De kwestie van de functie die geldt als thema van deze thesis, is niets meer dan de kwestie van de zuivere *a priori* mogelijkheidsvoorwaarde. De notie van de functie legt meer specifiek de wijze bloot waarop de categorie anticipeert op de mogelijkheid van objecten en er zo ook de voorwaarden voor opstelt. Kant onderzoekt de kennis die we zouden kunnen hebben over objecten voordat er zelfs objecten zijn. De methodologie achter deze opdracht introduceert Kant elegant in het *Voorwoord* (B-vii-B-xlvi) op de tweede editie van de *Kritiek*:

Tot dusver nam men aan dat al onze kennis zich naar de objecten moest richten, maar alle pogingen *a priori* iets door middel van begrippen over die objecten vast te stellen dat onze kennis zou uitbreiden, zijn onder die vooronderstelling op niets uitgelopen. We zouden daarom eens kunnen proberen of we inzake de opgaven van de metafysica niet verder zouden komen met de aanname dat de objecten zich naar onze kennis moeten richten, wat al beter overeenstemt met *de gewenste mogelijkheid van a priori-kennis die iets vastlegt over die objecten voordat ze ons gegeven zijn* (B-xvi; mijn cursivering).

Daar waar Kant deze methode in *De transcendente esthetica* uiteenzet ten aanzien van de zintuiglijke *aanschouwing* door het te hebben over de vormen van tijd en ruimte, gaat het in *De transcendente analytica* om een uiteenzetting van de begrippen van het *verstand*, zonder dewelke er evenmin sprake kan zijn van objecten, noch van ervaring van objecten. Hoewel het verstand deze objectiviteit niet kan garanderen zonder de hulp van de aanschouwing, en Kant daarom eerst de aanschouwing bespreekt, zal dit onderzoek zich slechts inlaten met de hoofdstukken waar Kant het verstand introduceert en legitimeert, omdat daar de notie van de functie expliciet aan bod komt. In het volgende stuk stellen we de vragen van dit onderzoek dus vanuit *De transcendente analytica*, maar meer specifiek vanuit de passages waar Kant alle twaalf de categorieën voorstelt volgens het begrip van de functie. Deze thesis behelst in principe enkel *Boek 1* van *De transcendente analytica*, d.w.z. *De analytica van de begrippen* (B-90-B-169). Maar in functie hiervan worden er ook andere passages besproken, waaronder bijvoorbeeld de *Inleiding* op *De transcendente logica*, de inleiding op *De transcendente analytica* (B-89), alsook enkele onvermijdelijke passages uit *Boek 2* van *De transcendente analytica*, ook wel *De analytica van de grondbeginselen* (B-169-B-349).

1.2. Functionaliteit en heterogeniteit

1.2.1. De logische functie in de metafysische deductie

Het eerste hoofdstuk van *De analytica van de begrippen* is *De leidraad voor de ontdekking van alle zuivere verstandsbegrippen* (B-91-116), ook wel de *metafysische deductie* genoemd, waar Kant de categorieën introduceert waarvan de legitimiteit ter discussie zal staan in *De transcendente deductie van de zuivere verstandsbegrippen* (B-117-170) en waarvan de principes zullen worden uitgelegd in *De analytica van de grondbeginselen* (B-169-B-349). Hij stelt er ons de Tafel der categorieën voor, die hij afleidt uit de Tafel der oordelen. Traditioneel wordt beklemtoond dat Kant in de metafysische deductie uit was op de verzekering dat deze Tafel der categorieën *volledig* is, hetgeen Kant ook zelf aangeeft (B-92). Ook blijkt het voor veel commentatoren geen sinecure te zijn om niet al te veel tijd te spenderen aan dit hoofdstuk. Laat deze uitspraak van Wolff (1963, p. 62) illustratief zijn voor die tendens:

[T]he best course is to take note of Kant's claims, clarify the Metaphysical Deduction as much as possible, and then move on to the Transcendental Deduction and the Analytic of Principles, where the real arguments are presented for the system of categories. Accordingly, I shall devote relatively little space to the opening sections of the Analytic of Concepts.

Volgens Wolff is het niettemin noodzakelijk om enige aandacht te schenken aan de metafysische deductie, met name aan de ontdekking van de categorieën aan de hand van hun

afleiding uit de oordeelstafel. Het argument bestaat volgens hem uit deze drie stappen: (1) de fundamentele activiteit van het verstand is te oordelen, i.e. het verlenen van eenheid aan of verbinding tussen voorstellingen.² Het in kaart brengen (in een tafel³) van *alle* modi van eenheid, ook wel functies van het oordeel, komt overeen met het verkrijgen van een *complete* catalogus van de verstandsvermogens; (2) traditionele logica is reeds vertrouwd met zo'n 'tafel der functies van eenheid in het oordeel', en kan ons dus gemakkelijk zo'n complete lijst verschaffen; (3) het introduceren van synthetische verbindingen ("synthetic connections") in een gegeven menigvuldigheid (i.e. van de orde van de aanschouwing) betreft *ook* een vereniging van voorstellingen. Bijgevolg zijn in de synthese (van concepten en aanschouwingen) dezelfde mentale vermogens ("mental powers") van toepassing als in het oordeel (voorstellingen onder voorstellingen brengen), en is de 'catalogus' van de functies van eenheid in het oordeel de sleutel tot de ontdekking van de functies van synthese, nl. een tafel van de zuivere verstandsbegrippen of categorieën (Wolff, 1963, p. 62).

Met betrekking tot het verstand kunnen we dus enerzijds spreken van een *logisch* gebruik, waarbij voorstellingen verbonden worden met voorstellingen, en anderzijds van een *empirisch* gebruik, waarbij de voorstelling in kwestie een zintuiglijke aanschouwing of een op zintuiglijke aanschouwing gebaseerde voorstelling is. Een zekere vorm van logica is met andere woorden transcendentiaal voor epistemologie (cf. infra). Wolff vat kort samen:

In short, judgment is the product of the *logical* use of understanding, and synthetic unity is the product of its *real use*. By tabulating the forms in which it performs the former activity, we will also discover the forms in which it performs the latter (Wolff, 1963, p. 62).

Op iets gedurfdere wijze stelt Jonathan Bennett (1966/1981, p. 71) dat Kant in de metafysische deductie wil aantonen dat er aan zekere voorwaarden voldaan moet worden opdat begrippen gebruikt kunnen worden, terwijl hij in de transcendentale deductie wil aantonen dat enkel door middel van begrippen ervaring mogelijk is. Dus, zo interpreteer ik, zou de metafysische deductie zich inlaten met de mogelijkheid *van* begrippen en de transcendentale deductie met de mogelijkheid *door* begrippen. Ik denk dat Kemp Smith (1918) min of meer hetzelfde op het oog heeft wanneer hij zegt: "It would be better to say that a judgement is essentially an act of uniting our ideas; and that the forms of judgement are the different ways in which judgement unites our ideas, so far as these ways are determined by *the nature of thought and not by the special nature of the ideas* themselves" (p. 248). Zijn gebruik van de term 'ideas' is problematisch, omdat Kant niet op die manier spreekt over ideeën in *De transcendentale analytica*, die eigenlijk pas een rol beginnen te spelen in *De transcendentale dialectiek* (i.e. het tweede onderdeel van *De transcendentale logica*). Niettemin is het interessant dat ook hij de primordialiteit beklemtoont van het feit *dat* er geoordeeld wordt. Hierin ontwaart ik een

² Een bespreking van §15, over de verbinding in het algemeen (B 129-131), is aan de orde (cf. infra).

³ Strikt genomen zou het Duitse woord 'Tafel' beter vertaald worden als 'bord'.

redenering die gelijkaardig is aan de gedachte dat het geheel meer is dan de som der delen, in die zin dat we het eerder over het geheel dan over het deel moeten hebben, als we het deel willen begrijpen, m.a.w. dat een begrip van de metafysische deductie relevant is voor een begrip van de transcendentale deductie (cf. infra).

Vanuit die optiek is het mijns inziens gelegitimeerd om te zeggen dat Kant in de metafysische deductie meer specifiek de *logische functie* als de mogelijkheidsvoorwaarde van begrippen naar voren schuift, in die zin dat begrippen zoals hij zelf zegt op logische functies *berusten* (B-93). Kant definieert de logische functie als “de eenheid van de handeling waarmee verschillende voorstellingen onder een gemeenschappelijke voorstelling worden gebracht” (B-93). Het is een bijzonder rijke definitie, omdat ten eerste de spanning aangestipt wordt tussen eenheid en veelheid, een spanning of verhouding die mijns inziens de hele *Transcendentale esthetica* en *logica* doordrenkt (cf. infra). Eenheid speelt in de definitie zowel de rol van mogelijkheidsvoorwaarde als van resultaat (of object); de veelheid die gegeven is, moet immers tot een eenheid gebracht worden (eenheid als resultaat) door datgene wat reeds van een zekere eenheid moet getuigen (eenheid als mogelijkheidsvoorwaarde). Maar er zal dus altijd rekenschap moeten worden afgelegd van een zekere veelheid; de eenheden waarvan sprake zijn, als mogelijkheidsvoorwaarde of als resultaat, betrokken op die veelheid. Dat brengt mij tot het tweede element van de definitie, namelijk dat het verstand *handelt*, hetgeen indiceert dat er iets in beweging moet worden gebracht, m.a.w. dat er ‘iets gedaan’ moet worden opdat er sprake kan zijn van een eenheid beschouwd als resultaat, en ipso facto van een object.

Ik wil het in deze thesis minder over de oordelen en categorieën van het verstand zelf hebben, dan over datgene wat er mijns inziens gemeenschappelijk aan is, i.e. de logische functie; ik wil het dus eerder hebben over het *statuut* van de categorieën dan over hun specificiteit. Deze positionering kan aansluiting vinden bij het werk van Béatrice Longuenesse, die in deze thesis zal gelden als voornaamste inspiratiebron ten aanzien van mijn interpretatie van de metafysische deductie. Haar werk wordt met name gekenmerkt door een bijzondere aandacht voor deze vraag naar het statuut van de categorieën. Deze keuze werd niet altijd even onproblematisch bevonden. In verschillende reacties op Longuenesses werk *Kant et le pouvoir de juger* uit 1993 vragen Sally Sedgwick en Henry Allison, twee van de meest vooraanstaande Angelsaksische Kant-scholars, zich af ‘waar de categorieën gebleven zijn’ (Longuenesse, 2005, p. 17). Inderdaad kan het werk van Longuenesse gekenschetst worden door een bijzondere aandacht voor de metafysische deductie, waarbij het wel klopt dat als gevolg daarvan bijv. de transcendentale deductie enigszins aan prestige heeft moeten inboeten. Longuenesses bijzondere aandacht voor de metafysische deductie behelst in wezen de betrachting om een rode draad te weven tussen de categorieën (en hun transcendentale deductie) en de elementaire logische oordeelsvormen. Het expliciteren van zo’n rode draad, dat wil zeggen van een zekere transcendentale en architectonische gelijkwaardigheid, mag echter niet resulteren in een reductionistische uiteenzetting van de categorieën in termen van logische oordeelsvormen - dat zou een miskennis betekenen van de noodwendigheid om een

uiteenzetting te geven van de categorieën als zodanig, namelijk als *quid juris* toe te passen op de aanschouwing (hetgeen het thema is van de transcendentale deductie). Dat zal wellicht ook de terechte bekommernis zijn geweest van Sedgwick en Allison ten aanzien van het werk van Longuenesse. Niettemin mag men anderzijds niet ontkennen dat Longuenesses beklemtoning van het belang van de logische oordeelsvormen voor wat betreft een juist begrip van de categorieën, van cruciaal belang is in een klimaat van Kant-scholarship dat wordt gekenmerkt door een algemene miskenning van het transcendentale belang van de logische oordeelsvormen in vergelijking met de categorieën en de kwestie van hun legitimiteit, en is hun reactie in dat opzicht tekenend voor een bepaalde tendens in de scholarship.

De explicatie van categorieën in termen van oordeelsvormen mag evenwel niet uitsluiten dat een preciezere bespreking van de categorieën zelf onontbeerlijk is, zoals zal blijken uit hoofdstuk 3.⁴ De legitimiteit van deze categorieën zal vervolgens in hoofdstuk 4 - over de transcendentale deductie - besproken worden. Wat nu het statuut betreft van de categorieën, is het van cruciaal belang om te vertrekken van de negatieve kwalificatie dat het verstand, waartoe deze categorieën behoren, een niet-zintuiglijk kenvermogen is en aldus geen vermogen tot aanschouwen betreft. Het verstand betreft daarentegen kennis door middel van begrippen, m.a.w. strikt discursieve kennis. Dat heeft enkele implicaties: het verstand is spontaan (in plaats van receptief), het is indirect (in plaats van direct) betrokken op objecten, m.a.w. is het betrokken op voorstellingen. In essentie zijn alle discursieve handelingen van het verstand oordelen, namelijk functies van eenheid (B-92-3). Dit alles zal ik later nog commentariëren, maar het voornaamste punt in deze sectie vinden we samengevat terug in deze uitspraak van Kant: “Denken is kennen door middel van begrippen. Begrippen betrekken zich echter als predikaten van mogelijke oordelen op een of andere voorstelling van een nog onbepaald object” (B-94). Evenzeer en in belangrijke mate zien we *hierin* de logische functie aan het werk. Begrippen, zo interpreteer ik deze uitspraak, hebben een plaats *binnen* wat we in algemene termen de logische functie kunnen noemen. In die zin is elk begrip *een* logische functie. Belangrijker nog is dat we hier een *connectie* tussen eenheid en veelheid zien verschijnen. Zeggen dat begrippen zich “als predikaten” betrekken op een “voorstelling van een nog onbepaald object” betekent dat de eenheid die uitgaat van de begrippen tegelijkertijd veronderstelt dat er iets is dat *nog niet* getuigt van eenheid.

⁴ Het is dienaangaande niet mijn bedoeling geweest om een overzicht te geven van de verschillende manieren waarop de metafysische deductie doorgaans wordt begrepen; ik zal mij dus geen allesdekkende weg banen doorheen de omvangrijke scholarship daarover. Daarentegen heb ik, bij het uitkiezen van literatuur, het criterium gehanteerd dat de metafysische deductie op zijn minst moest worden beschouwd als zijnde een essentieel in plaats van ‘gedateerd’ onderdeel van de Kritiek. Bijkomend heb ik het criterium gehanteerd dat, in die literatuur, de *logische functie* een centrale rol moet innemen. De twee scholars die het best aansluiten bij deze vereisten zijn Béatrice Longuenesse en Herman De Vleeschauwer. Teksten van hun hand, en waar nodig ook andere teksten, zullen mijn uiteenzetting begeleiden alsook uitdagen, in die zin dat ze voor mijn eigen interpretatie van de metafysische deductie plaats hebben gemaakt.

Datgene wat nog niet van eenheid getuigt, kan de menigvuldigheid zijn die ons wordt geleverd door de aanschouwing. Ook in de aanschouwing is er sprake van eenheid en veelheid: er wordt namelijk een op prikkels berustende menigvuldigheid (cf. B-93) doorlopen, hetgeen pas mogelijk is door de vormen van tijd en ruimte, die eenheid geven aan de menigvuldigheid door haar *als* menigvuldigheid voor te stellen (cf. *De transcendentale esthetica*). Dit proces van doorlopen, hetgeen evenzeer een handeling is, noemt Kant ‘synthese’ (B-102) of ‘synopsis’ (cf. A-94). Om van kennis te spreken, moet het Verstand echter nog deze synthese in een functie *tot begrippen* brengen (B-102-3). Het Verstand veronderstelt evenwel *dat er iets zou kunnen zijn dat het tot begrippen zou kunnen brengen*, het betreft zich met andere woorden *a priori* op de mogelijkheid van een object (B-105). Of nog in Kants woorden vlak voor hij aanvangt met de transcendentale deductie:

Eerst wil ik nog een verklarende opmerking over de categorieën maken. Dat zijn begrippen van een object in het algemeen, waardoor de aanschouwing ervan ten aanzien van een *logische oordeelsfunctie* als *bepaald* wordt beschouwd. Zo was de functie van het categorische oordeel die van de verhouding van het subject tot het predikaat, zoals bijvoorbeeld in ‘Alle lichamen zijn deelbaar.’ Ten aanzien van het louter logische gebruik van het verstand bleef het echter onbepaald welk van beide begrippen de functie van het subject en welk die van het predikaat moest krijgen. Men kan immers ook zeggen ‘sommige deelbare zaken zijn lichamen’. Maar als ik het begrip lichaam onder de categorie substantie breng, wordt bepaald dat de empirische aanschouwing van het lichaam in de ervaring altijd alleen als subject, en nooit alleen als predikaat moet worden beschouwd; en datzelfde geldt voor alle overige categorieën (B-128-9).⁵

Wat men hier opnieuw aan het werk ziet, is de manier waarop het vermogen om tot eenheid te komen zowel een ‘logisch’ als een ‘empirisch’ gebruik kan kennen. Eigenlijk is de logische functie dus niet per se een categorie, terwijl de categorie sowieso wel een logische functie is. Ook zonder zintuiglijke aanschouwing is er in het oordeel sprake van een veelheid die tot eenheid gebracht wordt, bijv. wanneer men het ene begrip herleidt tot het andere - dit is wat de abstraherende algemene logica op het oog heeft (cf. de *Jäsche Logik* (1988, pp. 105-6)). Ook van een relatie tussen een predikaat en een subject kan sprake zijn in geval van het ontbreken van een zintuiglijke aanschouwing. Dat in zo’n geval de rollen van predikaat en subject evenwel omgedraaid kunnen worden, volgt uit de louter logische aard van het niveau waarop dit gebeurt. De logische functie *als* categorie betreft dan enkel de evenwel gewichtige ‘toevoeging’ van de mogelijkheid van een object in het algemeen, als specifieke instantiatie

⁵ Deze kwestie van de ‘bepaling’ wordt door Fugate gekoppeld aan *teleologie*: “Thus if the logical use of the understanding is to be applied to anything in order to determine an object, then *the structure of this object in general must be determinable* by the categories. The categories, therefore, as the first absolutely pure product of reason in the wider sense, articulate *the inner purposive structure* that must be thought as *the determinate structure of any object in general*, if it is to be able to be brought under the logical use of the understanding, and thereby known” (2014, p. 178; mijn cursivering).

van een veelheid die tot eenheid moet worden gebracht, door ook een rol te geven aan de aanschouwing wanneer het effectief tot object-constitutie komt. Dit brengt ons tot een ander thema dat in deze thesis op het spel staat, omdat het zeer nauw samenhangt met de notie van de functie, namelijk de kwestie van de heterogeniteit.

1.2.2. Heterogeniteit

Of de logische functie nu eerder de eenheid, dan wel de veelheid beklemtoont, is volgens mij een onnodige vraag waarop geen antwoord bestaat - beide polen staan alleszins in een gespannen verhouding tot elkaar, zoals ik zal pogen te tonen. We zullen echter zien dat er een interpretatie van de *Kritik der reinen Vernunft* mogelijk is waarbij het ene element 'boven' het andere staat, waardoor Kants leer kan worden doorgedacht in de richting van filosofische posities die hij zelf absoluut wilde vermijden. Ik heb het met name over (transcendentiaal) realisme en (strikt) idealisme (cf. B-274-279 en A-366-380). Met een strikt idealisme doel ik op een niet-transcendentiaal idealisme, met andere woorden op de filosofische stroming die stelt dat de 'idealiteit' (bijvoorbeeld van de categorieën) volledig en absoluut de vorm en de materie levert van de 'realiteit'. Het 'binnen' verklaart op die manier volledig de hoedanigheid van datgene waarvan wordt gepostuleerd dat het een 'buiten' is. Daardoor kent het postulaat van dit 'buiten', met andere woorden van het 'uiterlijke', een problematisch statuut. Het transcendentiaal realisme is daarentegen een 'realisme' dat exact het omgekeerde op het oog heeft.

Het is de positie van het strikt idealisme waarop ik in deze thesis in de eerste plaats reageer. Het strikt idealisme zal ik pogen te karakteriseren als een filosofie die het transcendentalisme uitsluitend wil funderen op een eenheid (van het subject) om gaandeweg geen enkele transcendentale rol meer toe te kennen aan een veelheid (van de menigvuldigheid). Ik zal in dit onderzoek het werk van Herman J. De Vleeschouwer over de transcendentale deductie (cf. 1937, pp. 279-294) karakteriseren als een lezing van Kants transcendentalisme die neigt naar een strikt idealisme. Hierbij zal ik evenwel niet beweren dat De Vleeschouwers filosofie zelf een strikt idealisme is, maar zal ik in zijn interpretatie van Kant de strikt idealistische *aannames* bloot proberen leggen. Symptomatisch daarvoor is de overdreven transcendentale rol die hij aan het subject toekent als de onderliggende eenheid van de object-constitutie en zijn afwijzing van Kants nadruk op subsumptie (cf. infra) als de omslachtige beklemtoning van een onnodige heterogeniteit. Niettemin zal blijken dat De Vleeschouwer op sommige punten ook *realist* is. Deze merkwaardigheid zal in hoofdstuk 4 onderzocht worden.

Veelheid of menigvuldigheid als transcendentiaal element waarborgen, weliswaar steeds in combinatie met eenheid, staat dus op een bepaalde manier op het spel in deze thesis, (1) omdat ze de *heterogeniteit* uitdrukt die zo kenmerkend is voor de *handeling* van het verstand,

⁶ (2) omdat ze de synthetische aard van kennis verklaart, en (3) omdat ze mogelijks op de meest adequate wijze rekenschap aflegt van de menselijke conditie, welke een gespletenheid tussen zintuiglijkheid en discursiviteit zou inhouden.⁷ Het betreft ook een algemene poging om *De transcendentale esthetica*, die de veelheid waarvan sprake ‘levert’ aan de categorie, blijvend te betrekken bij het analyseren van *De transcendentale analytica*.

Een belangrijker algemeen punt zal echter zijn dat een strikt idealisme dit alles impliciet lijkt te verwerpen door de consequenties van de logische functionaliteit van het verstand in de eerste *Kritiek* te miskennen of niet op te nemen. Anders gezegd beschouw ik een strikt idealisme als een epistemologie van de homogeniteit, waarbij de functie eigenlijk altijd al ingevuld is door een *iets* in plaats van door een formeel *niets*, en we bijgevolg zouden moeten overgaan tot de verwerping van de functie tout court - de heterogeniteit die de functie uitdrukt is dan immers letterlijk zinloos geworden. Mijn thesis moet dus een antwoord bieden op de vraag waarom we, na een lezing van Kant, niet mogen verglijden in een strikt idealisme, zoals dat volgens mij wel degelijk door De Vleeschauwer is bewerkstelligd in zijn interpretatie van Kant.

Het is wel belangrijk om op te merken dat de *heterogeniteit* van het verstand, uitgedrukt door de functionaliteit ervan, niet impliceert dat er sprake is van een *heteronomie* van het verstand. Immers is het verstand het vermogen dat de eenheid van verschijningen bewerkstelligt middels *regels* (B-359). Deze regels zijn eigen aan de categorieën van het verstand, en worden niet afgeleid uit de ervaring, daar ze de mogelijkheidsvoorwaarden van die ervaring zelf zijn (cf. infra). Wat die regels betreft, is het verstand dus *autonoom*. Wel is het verstand op een specifieke manier *afhankelijk* van de zintuiglijkheid. De spanning tussen autonomie en afhankelijkheid wordt helder verwoord in een voetnoot in *De transcendentale dialectiek*: “De zintuiglijkheid, *onderworpen* aan het verstand, als het object waarop dat zijn functie toepast, is de *bron* van reële kennis” (B-352; mijn cursiveringen). Hoewel het verstand afhankelijk is van de zintuiglijkheid, die immers als *bron* van de kennis geldt, moet de zintuiglijkheid evenwel aan de ‘functie’ van het verstand *onderworpen* worden.

⁶ Dit is evenzeer een rechtstreekse omdraaiing van De Vleeschauwers interpretatie van Kant, die op veel plaatsen in *Tome troisième* van *La Déduction Transcendantale dans L’Oeuvre de Kant* net vanuit de handeling argumenteert voor homogeniteit (1937, pp. 279-294).

⁷ Dit is voor de duidelijkheid op zich geen bewering die in deze thesis zal worden beargumenteerd. Niettemin staat dit als uitgangspunt op een bepaalde manier op het spel, omdat Kant het in zijn schrijven zelf op het spel weet te zetten, zoals zal blijken uit deze thesis. Ook plaats ik me hiermee in de traditie van Longuenesse (2005), die - zoals al blijkt uit de titel van haar boek - expliciet “the Human Standpoint” wil opsporen in *De transcendentale analytica*.

Sectie 2: Gottlob Frege

2.1. Van predicaat en onderwerp naar functie en argument

In navolging van en geïnspireerd door Van de Vijver (2013) denk ik dat een dergelijke formeel-functionele lezing van de *Kritik der reinen Vernunft* nauw aansluit bij een zeker aspect van het oeuvre van Gottlob Frege (1848-1925). Dit is enigszins onverwacht, omdat Frege zich in de eerste plaats inliet met de logische fundering en axiomatisering van de wiskunde (Van de Vijver, 2013, p. 355; Swiggers, 1984, p. 9), iets wat op het eerste gezicht in lijkt te gaan tegen een Kantiaanse opvatting over wiskunde, die de wiskunde immers meent te kunnen funderen op de zuivere *aanschouwing* (B-202-B-207; De Vleeschauwer, 1931, pp. 203-205). Toch ligt filosofie en meer specifiek epistemologie altijd op de loer bij Frege (Bell, 1979, pp. 10-11). Zo zou hij in zijn bijdragen ter wille van de formalistische wending in de filosofie enkele belangrijke denkruimtes geopend hebben: met name door de introductie van de kwantor, de aanval op het psychologisme (Swiggers, 1984, p. 9), het aan de orde stellen van het probleem der identificatie maar bovenal zijn karakterisering van de (propositionele) functie, hetgeen hem onomwonden tot neokantiaans denker zou maken (cf. Van de Vijver, 2013, p. 355). Laten we enkele van deze elementen nader onderzoeken.

In zijn *Grundlagen der Arithmetik* uit 1884 zal Frege een nieuwe betekenistheorie ontwikkelen door de verwerping van het psychologisme in de logica. Een psychologisme stelt dat de betekenis van een woord gezocht moet worden in de mentale voorstelling die de spreker of hoorder met dat woord associeert (Swiggers, 1984, p. 11). Dit is onverzoenbaar met wat Frege beweert over wat logica eigenlijk zou moeten zijn, namelijk de studie van het denken in de loutere *algemeenheid* ervan, dus los van enige mentale voorstelling die daarmee gepaard kan gaan. Zo zegt hij bijvoorbeeld: “Neither logic nor mathematics has the task of investigating minds and the contents of consciousness owned by individual men. Their task could perhaps be represented rather as the investigation of *the* mind: of *the* mind, not of minds” (geciteerd in Cohen, 1998, p. 45). Frege zal in overeenstemming met deze zet de gedachte ontwikkelen dat de betekenis van een woord eerder gezocht moet worden in de rol die het speelt in het bepalen van de waarheidswaarde van de zinnen waarin het wordt gebruikt, en dat onze aandacht dus in de eerste plaats moet uitgaan naar die zin als geheel (Swiggers, 1984, p. 11). Freges aanpak is met andere woorden *structureel*. Vanuit de focus op de zinsstructuur ontwikkelt hij in de *Grundlagen* ook een conceptie van het object, dat voortaan kan worden uitgedrukt door de *singuliere term* binnen de zinsstructuur (ook wel de ‘eigenaam’ genoemd). Ten aanzien van het object of de singuliere term geldt het criterium der identiteit: om van een object te spreken moeten we het in verschillende omstandigheden als *hetzelfde* object kunnen herkennen (Swiggers, 1984, p. 12). In combinatie met de door Frege beklemtoonde primordialiteit van de zinsstructuur, is elke volledige zin samengesteld uit (1) een singuliere term of ‘eigenaam’ die de rol van variabele inneemt en (2) een

predicaat dat de rol van constante inneemt. Hier wordt in een soort copernicaanse revolutie (cf. Van de Vijver, 2013, pp. 355-6) naar voor geschoven dat het predicaat niet deze singuliere term of dit object uitdrukt maar een *begrip*, waardoor het dus niet het object is, dat voorheen de constante term was, waarrond de predikaten van de zin als variabelen zouden kunnen 'draaien' (Swiggers, 1984, p. 13).

Een ander belangrijk werk is *Über Sinn und Bedeutung* uit 1892, waarin op basis van deze nieuwe betekenistheorie enkele cruciale filosofische vragen gesteld worden. Frege behandelt er de vraag wat gelijkheid is namelijk als zijnde epistemologisch van aard. Er is zoiets als een *a priori* gelijkheid, formeel uitgedrukt als ' $a = a$ ', en er is iets als een *a posteriori* gelijkheid, formeel uitgedrukt als ' $a = b$ '. De vraag is of deze twee gelijkheden door eenzelfde soort relatie worden gekenmerkt en of ze bijgevolg dezelfde cognitieve waarde hebben. Frege schuift daarbij de hypothese naar voor dat als $a = b$ waar is, de zinnen ' $a = a$ ' en ' $a = b$ ' alleen een verschillende cognitieve waarde hebben, wanneer a van b te onderscheiden is, niet alleen in vorm, maar ook in de wijze waarop het iets 'aanduidt' (Swiggers, 1984, p. 15). Immers, indien ' a ' niet gelijk is aan ' b ', dan is ' $a = b$ ' ook niet gelijk aan ' $a = a$ ' (Zalta, 1995). Hetzelfde gaat op voor '4' en '8/2', en voor 'de morgenster' en 'de avondster'. We worden met andere woorden geconfronteerd met een klaarblijkelijk verschil tussen niettemin gelijke uitdrukkingen. Om deze paradox te kunnen expliciteren, voert Frege twee termen in: de *betekenis* en de *verwijzing*. Het is in dezen mogelijk dat er bijv. twee uitdrukkingen zijn met eenzelfde verwijzing - resp. '4' in het geval van '4' en '8/2', en 'Venus' in het geval van 'de avondster' en 'de morgenster' - maar met een verschillende betekenis (Swiggers, 1984, p. 15; Zalta, 1995).⁸

Op dezelfde manier moet er ook naar hele zinnen gekeken worden. De zinsstructuur is zoals een functie; ze bestaat met andere woorden uit een of meerdere singuliere termen, die variabel zijn, en uit een functionele of 'predicerende' term. Op zich zijn zinnen 'complexe eigennamen' die zelf ook een betekenis en verwijzing hebben. Echter hebben alle elementen van de zin zelf ook een betekenis en een verwijzing. De betekenis en verwijzing van de zin *zelf* moet zich dus op een ander niveau bevinden. De betekenis van een zin wordt in overeenstemming met dit niveauverschil de 'gedachte' genoemd, terwijl de verwijzing van een zin volgens Frege alleen een *waarheidswaarde* kan zijn (Zalta, 1995). De zin 'De uit Stagira afkomstige leermeester van Alexander de Grote schreef de *Metaphysica*' heeft zo dezelfde verwijzing of waarheidswaarde als 'De uit Stagira afkomstige leerling van Plato schreef de *Metaphysica*', daar beide *waar* zijn. Toch moet ook hier opgemerkt worden dat de betekenis of de *gedachte* van beide zinnen anders is. Zo is er de mogelijkheid om de ene zin wel en tegelijkertijd de andere niet te onderschrijven. De gedachte zelf betreft zo een *specifieke* relatie tot de waarheidswaarde (die bestaat uit een veronderstelde relatie tot het koppel waar/vals). Indien de gedachte nu de waarheidswaarde zelf was, dan zou niet de

⁸ Hij onderscheidt ook nog tussen *betekenis* (objectief en potentieel gedeeld door velen) en *voorstelling* (subjectief en inwendig-veranderlijk), waardoor tot volgende vier niveaus gekomen wordt: *het teken - de geassocieerde voorstelling - de betekenis - de verwijzing* (Swiggers, 1984, p. 16).

mogelijkheid bestaan om te oordelen of de zin in kwestie waar dan wel vals is. In dat geval zou de waarheidswaarde het vertrekpunt zijn. Bijgevolg is de gedachte niet de verwijzing maar de betekenis van de zin. Maar wat dan met de verwijzing? De waarheidswaarde *zelf* blijft nu over als de verwijzing van de zin. Volgens Frege kennen zinnen dus maar twee mogelijke verwijzingen: het Ware en het Onware (Swiggers, 1984, pp. 17-18; Zalta, 1995). Zo kunnen ' $a = b$ ' en ' $a = a$ ' wel dezelfde waarheidswaarde hebben (bv. het Ware) en dus dezelfde verwijzing, maar kan hun gedachte verschillen (Swiggers, 1984, pp. 22-23; Zalta, 1995). Wat die gedachte betreft, zijn er een oneindig aantal gedachten ten aanzien van een waarheidswaarde mogelijk (Zalta, p. 1995). De verwijzing of waarheidswaarde is met andere woorden het element dat *verondersteld* wordt, of beter, wat verondersteld *moet* worden in de gedachte (cf. ook Van de Vijver (2013, p. 359) voor de kwestie van de noodzakelijke vooronderstelling).

Deze bevindingen van Frege betreffen zodoende, net zoals bij Kant, geen onderzoek naar *wat* dan waar of vals zou zijn, maar naar het feit *dat* er zoiets is als de mogelijkheid om te oordelen tot waarheid of tot valsheid. Het gaat in de eerste plaats om de *vooronderstelling* van een verwijzing, van een mogelijkheid of noodzaak om tot waarheid of valsheid te oordelen. Frege zegt in dat verband duidelijk dat het *oordeel* primordiaal is voor de transcendentale epistemologie, daar het oordeel namelijk precies de overgang belichaamt van gedachte naar waarheidswaarde; een overgang overigens, die plaatsgrijpt tussen aan elkaar *heterogene* 'registers' (cf. Van de Vijver, 2013, p. 360). Maar deze overgang zelf, die kunnen we op een bepaalde manier ook opvatten als zijnde reeds aanwezig op *formele wijze*, m.a.w.: *voorondersteld* in de transcendentale zin van het woord: "In elk oordeel, zo stelt hij [Frege], is de stap van het niveau van de gedachten naar dit van de verwijzing reeds gezet" (Van de Vijver, 2013, p. 360).

Wat Frege hier heeft weten te ontwikkelen, staat natuurlijk lijnrecht tegenover een Aristotelische syllogistiek, waar het onderwerp of de singuliere term constant is en het predicaat variabel. Aristotelische syllogistiek volgt zo eigenlijk de grammaticale structuur van een zin in de natuurlijke taal, waar een predicaat zich inderdaad aan het onderwerp aanpast. Logica en taal zijn hier equivalent. Uit deze equivalentie van taal en logica volgt een logica van 'subordinatie',⁹ dwz. dat het expliciteren van verhoudingen tussen begrippen alleen iets zegt over de werkelijkheid als zijnde eenzijdig onafhankelijk van die begrippen. Wanneer er immers van uitgegaan wordt dat predicaten initieel afgeleid worden uit onderwerpen, dan zegt de studie van die predicaten zelf - hier komt subordinatie in het spel - ipso facto iets over de aard van die onderwerpen zelf.¹⁰ Zoals gezegd draait Frege dit op vrij

⁹ In tegenstelling tot de logica van Frege, die er een is van subsumptie. Frege definieert in *On Concept and Object* zelf heel duidelijk het onderscheid tussen subsumptie en subordinatie: "(...) two fundamentally different relations: the relation of an object to a concept it falls under [subsumption] and the subordination of one concept to another" (Frege & Geach, 1930, p. 44).

¹⁰ Er zou moeten onderzocht worden in welke mate Aristoteles' begrip van het onderwerp gelinkt is aan zijn begrip 'hypokeimenon'.

subtiële wijze om in zijn karakterisering van de propositionele functie. We hadden het al over de twee elementen van zo'n functie: de eigenaam of singuliere term en de functionele of predicerende term. In een brief aan Bertrand Russell verwoordt hij het als volgt:

To use a function sign in isolation is to contradict the nature of a function, which consists in its unsaturatedness. For this is how a function differs from an object. This is also why function names must differ essentially from proper names, the difference being that they carry with them at least one empty place - an argument place. And these argument places must always be preserved in a function name and be recognizable as such; otherwise the function name becomes a meaningless proper name. The same must hold for function letters, at least wherever they are to be replaceable by function names. I therefore see to it that Roman function letters are always followed by parentheses which contain the argument place in the space between them (1980, p. 161).

Beschouwen we dus ' $F(x)$ ', dan is ' $F()$ ' als functie, predicaat of begrip de constante term en is ' x ' de variabele die de plaats van resp. argument, onderwerp of object aanduidt. De functie wil vervuld worden, het object niet. De variabele betreedt de niet-vervulde argumentplaats en betreft dus de *mogelijkheid* van vervulling. Zoals Van de Vijver zegt: "dat het predicaat zich hier toont als een vraag die gesteld wordt aan een "werkelijkheid" die initieel verschijnt als een "x" (...) In tegenstelling tot de Aristotelische formalisering, die *de* werkelijkheid catalogiseerde (...), drukt de Fregeaanse formalisering uit dat de werkelijkheid iets is wat pas kan verschijnen binnen het bereik van een bepaalde vraag" (Van de Vijver, 2013, p. 357).

Als we echter aannemen dat het onderwerp constant is en het predicaat variabel, dan kan het inderdaad niet anders dan dat men het heeft over *de* werkelijkheid (die in die zin als een *Ding an sich* een kenbaar statuut verkrijgt),¹¹ die zodoende dicteert welke predicaten daaraan adequaat zijn. Onderzoek naar predicaten alleen is in dat opzicht inderdaad verhelderend ten aanzien van de gegevenheid van het object, want er initieel uit afgeleid. Zo ziet men maar weer eens hoezeer logica en epistemologie verweven zijn: een subsumptie-logica hangt nauw samen met de veronderstelling van heterogeniteit tussen functie en argument in de analyse van kennis, terwijl een subordinatie-logica impliceert dat men, om de oorsprong van onze kennis te verklaren, uitgaat van homogeniteit tussen predicaat en onderwerp. Eerder heb ik een dergelijke epistemologie van de homogeniteit gelinkt aan een strikt idealisme, terwijl ik het hier in verband lijk te brengen met de filosofie van Aristoteles. Deze ambiguïteit zal ik later nog expliciteren. Ik zal pogen te tonen dat er tussen het strikt idealisme en het realisme, waarvan ik Aristoteles hier als behoeder opvoer, een meer fundamentele gelijkenis is dan ons doorgaans wordt voorgehouden. Met name zal ik suggereren dat beide strekkingen een

¹¹ Hetgeen ingaat tegen de basale premisse van Kant dat het *Ding an sich* fundamenteel onkenbaar is; zo luidt immers het adagium "dat we dus geen objecten als dingen op zichzelf kunnen kennen (...)" (B-xxvi) maar slechts als verschijning, en zodoende binnenin een functie pas sprake kan zijn van een kenbaar object.

verwerping inhouden van de *logische functie*, en zo ook van de heterogeniteit zoals gekarakteriseerd door Kant en Frege. Het is dan ook op dit functiebegrip dat ik de klemtoon zal leggen. Daarom volgt nu een iets uitgebreidere bespreking van Freges artikel *Funktion und Begriff*.

2.2. Funktion und Begriff (1891)

§1 Functie, argument en waarde

Het zou in *Funktion und Begriff* zijn dat Frege zijn meest volledige karakterisering van het functiebegrip geeft. In een antwoord op voorgaande manieren om functies te begrijpen, suggereert Frege dat de term ‘functie’ in de eerste plaats gepaard moet gaan met een *differentiatie* tussen vorm en inhoud, tussen het ‘teken’ en het ‘betekende ding’. Aan zijn voorgangers schrijft hij een definitie van de functie toe die hiervan geen rekenschap aflegt: “‘A function of x was taken to be a mathematical expression *containing* x , a formula *containing* the letter x .’” (1891/1960, p. 21; mijn cursivering). Deze definitie lijkt te suggereren dat het argument homogeen is aan de functie. In overeenstemming met dit uitgangspunt is de uitspraak

$$2x^3 + x$$

een functie van x , en is

$$2.2^3 + 2$$

een functie van 2. Het is misleidend om de relatie tussen functie en argument zo voor te stellen, zegt Frege, omdat in dit geval de *verwijzing* (*Bedeutung*) van de functie, namelijk 18 (cf. $2.2^3 + 2 = 18$) gelijk is aan de functie zelf, wat tot het besluit zou leiden dat de functie een getal is (1891/1960, p. 133). Beschouwen we

$$2.1^3 + 1$$

$$2.4^3 + 4$$

$$2.5^3 + 5$$

dan zien we in feite dat “it is the common element of these expressions that contains the essential peculiarity of a function” (1891/1960, pp. 23-4). Van daaruit wil Frege tonen dat “the argument does not *belong* with the function, but *goes together* with the function to make up a complete *whole*; for the function by itself must be called incomplete, in need of supplementation, or ‘unsaturated’ [*ungesättigt*]” (1891/1960, p. 24; mijn cursiveringen). Het is met andere woorden niet omdat er een plaats voor het argument voorzien is (uitgedrukt

door x), dat het argument deel is van dat wat de functie zelf kan uitdrukken. Dit hangt nauw samen met de manier waarop Frege de functie wil onderscheiden van het getal:

And in this respect [i.e., wat betreft de onverzadigdheid van de functie] functions differ fundamentally from numbers. Since such is the essence of functions, we can explain why (...), on the one hand, we recognize the same function in ‘ $2 \cdot 1^3 + 1$ ’ and ‘ $2 \cdot 2^3 + 2$ ’, even though these expressions stand for [*bedeuten*] different numbers, whereas, on the other hand, we do not find one and the same function in ‘ $2 \cdot 1^3 + 1$ ’ and ‘ $4 - 1$ ’ in spite of their equal numerical values (1891/1960, p. 24).

Frege identificeert het getal met de notie van het *geheel* en de functie expliciet niet.¹² Er zijn echter in een functie twee plaatsen invulbaar door een getal of door een geheel: de plaats van het argument maar ook de functiewaarde. Het lijkt erop dat in de voorbeelden die Frege hier geeft beide plaatsen door getallen ingenomen kunnen worden, en dat het afhangt van de context of we, ten aanzien van een getal, met een argument dan wel een functiewaarde te maken hebben. Zoals Frege zegt:

We give the name ‘the value of a function for an argument’ to the *result* of completing the function with the argument. Thus, e.g., 3 is the value of the function $2 \cdot x^3 + x$ for the argument 1, since we have: $2 \cdot 1^3 + 1 = 3$ (1891/1960, p. 25).

Nu doet dit vragen rijzen voor het onderwerp van deze thesis: als het categoriaal systeem een functie genoemd moet worden zoals Frege dit begreep, is het geconstitueerde object zoals Kant dit opvatte dan eerder het argument of eerder de functiewaarde, en welke plaats krijgt de aanschouwing hierin? Het lijkt erop dat het geconstitueerde object de functiewaarde moet zijn, en dat de aanschouwing logischerwijs de plaats van argument inneemt. Omdat *De transcendental esthetica* slechts als opstap dient naar *De transcendental analytica*, kan de aanschouwing inderdaad onmogelijk de rol van functiewaarde kan opnemen. We zouden, met ‘ $y = F(x)$ ’ als notatie in het achterhoofd (cf. Frege, 1891/1960, pp. 27-8), de hypothese van deze thesis zo kunnen voorstellen:

‘ $F()$ ’ staat voor de categorie,
‘ x ’ voor de aanschouwing en
‘ y ’ voor het geconstitueerde object.

Maar de vraag is dan wel: kan de aanschouwing als volledige entiteit en dus als argument gezien worden? Misschien is de aanschouwing ook aan vervollediging toe, aan vervulling.

¹² In een brief aan Russell zegt Frege: “We can analyse the proposition ‘3 is a prime number’ into ‘3’ and ‘is a prime number’. These parts are essentially different: the former complete in itself, the latter in need of completion” (1980, p. 142). Hierin lezen we ook een functie (priemgetal) en een argument (3).

Kan ze in dat geval nog wel de argumentplaats innemen? Ik doel op het feit dat ook in *De transcendentale esthetica* een functiebegrip gelezen kan worden:

Wat in de verschijning met gewaarwording correspondeert, noem ik de *materie* ervan; en wat ervoor zorgt dat het menigvuldige van de verschijning in bepaalde verhoudingen kan worden geordend, noem ik de *vorm* van de verschijning (B-34).

Zo zouden de vormen van tijd en ruimte functies zijn die gewaarwordingen als argumenten nemen, en zo de verschijning als functiewaarde genereren. Dat zou betekenen dat de aanschouwing niet het argument kan zijn voor de categorie, omdat de aanschouwing in dat geval onvolledig is en dus geen fregaans object. Frege biedt echter een oplossing voor dit probleem, zoals zal blijken uit de verdere bespreking van *Funktion und Begriff*.

§2 Waarheidswaarde en verwijzing versus gedachte en betekenis

Een ander thema van *Funktion und Begriff* draait rond de kwestie van de waarheidswaarde. Volgens Frege is de functiewaarde, zoals gezegd, de verwijzing van de functie. Nu wil hij echter tonen dat dit in feite slaat op een *waarheidswaarde*, namelijk de mogelijkheid om het Ware van het Valse te onderscheiden ten aanzien van een specifieke functiewaarde. Zo hebben ' $2^2 = 4$ ' en ' $2 > 1$ ' dezelfde waarheidswaarde - het Ware -, hoewel ze door een verschillende *gedachte* vergezeld worden. Die gedachte, zo suggereert Frege, is de *betekenis* van de uitdrukking (1891/1960, pp. 28-30). Deze vier elementen komen mooi samen in een *uitdrukking of propositie*:

A statement contains (or at least purports to contain) a thought as its sense; and this thought is in general true or false; i.e. it has in general a truth-value, which must be regarded as the reference of the sentence, just as (say) the number 4 is the reference of the expression ' $2 + 2$,' or London of the expression 'the capital of England.' (Frege, 1891/1960, p. 31).

Hier kunnen we zien hoe Frege de zaak uitbreidt naar de logica zelf. Ook *begrippen* komen in het spel, zoals het begrip 'hoofdstad van Engeland'. Frege zegt dat een begrip eigenlijk ook een functie is, maar dan een die *sowieso* een waarheidswaarde heeft: "We thus see how closely that which is called a concept in logic is connected with what we call a function. Indeed, we may say at once: a concept is a function whose value is always a truth-value" (Frege, 1891/1960, p. 30). Nu kunnen we ook een logische propositie opsplitsen zoals we een wiskundige functie zouden opsplitsen, met name in een volledig en in een onverzadigd deel: "Statements in general, just like equations or inequalities or expressions in Analysis, can be imagined to be split up into two parts; one complete in itself, and the other in need of supplementation, or 'unsaturated.'" (Frege, 1891/1960, p. 31).

Dezelfde interventie die Frege doorvoerde voor functies waarbij argument en waarde *getallen* uitmaakten (§1), zal hij nu ook doorvoeren voor proposities (als functies) waarbij argument en waarde *objecten* uitmaken. Beschouwen we dus:

De hoofdstad van het Duitse Rijk

De hoofdstad van Engeland

De hoofdstad van Frankrijk

dan moeten we hieruit een functie distilleren die er zo uitziet:

De hoofdstad van x

waarbij, indien we het Duitse rijk als argument (x) nemen, we Berlijn als functiewaarde verkrijgen. We moeten dus niet enkel getallen, maar ook objecten in het algemeen als functiewaarden en als argumenten nemen (Frege, 1891/1960, pp. 31-2). Het is interessant om te zien dat Frege het object hier op negatieve wijze definieert: “an object is anything that is not a function, so that an expression for it does not contain any empty place” (1891/1960, p. 32). Volgens die definitie *moeten* functiewaarde en argument objecten zijn. Dit maakt bovendien plaats voor de concipiëring van het object als *vervolledigde functie*. Ook de aanschouwing, waarvan eerder de vraag werd gesteld of het een object in fregeaanse zin kon zijn, kan zo de object-plaats vervullen wanneer we ze interpreteren als *vervolledigde functie* (van de vormen van tijd en ruimte en de gewaarwording). Begrip en functie komen nu alleszins nog dichter bij elkaar te staan: “Extensions of concepts likewise are objects, although concepts themselves are not” (Frege, 1891/1960, p. 32). Frege stelt zich verder zelf nog de vraag wat er gebeurt wanneer het argument van een functie zelf een functie is of moet zijn. Volgens Frege is dit soort functie volkomen verschillend van de functie waarbij het argument een object is: “Now just as functions are fundamentally different from objects, so also *functions whose arguments are and must be functions* are fundamentally different from functions whose arguments are objects and cannot be anything else” (1891, p. 38; mijn cursivering). We moeten volgens Frege in dat geval respectievelijk over functies van het tweede niveau en functies van het eerste niveau spreken. Ipso facto onderscheidt hij ook *begrippen* van het tweede en van het eerste niveau (1891/1960, p. 38).

Het lijkt mij dat de zuivere verstandsbegrippen of categorieën van Kant deze onderscheidingen op dynamische wijze in beweging brengen. Categorieën zijn, in Freges terminologie, begrippen van het tweede niveau, omdat ze de zogenaamde ‘functie’ van de aanschouwing als argument nemen en zo objecten constitueren (als functiewaarde).

§3 Een conceptueel kader als startpunt

De eerste vraag uit §1 of het problematisch was dat zowel de plaats van het argument als van de functiewaarde door objecten kunnen worden ingenomen, kunnen we met Frege negatief beantwoorden. Hij definieert het object immers als datgene wat geen functie is en zodoende als de uitspraak die geen lege plaats bevat. Het object is dus *volledig*, terwijl de functie *onvolledig* of *onverzadigd* is. De tweede vraag uit §1 betrof nu of de aanschouwing, die de argumentplaats zou innemen van de categorie (als functie), eigenlijk wel een argument of een ‘object’ (in de Fregeaanse zin) *kan* zijn, daar het niet duidelijk is of de aanschouwing verzadigd of volledig dan wel onverzadigd of onvolledig is. Zelfs indien de aanschouwing onverzadigd is en dus geen argument kan zijn van een functie, zouden we het echter een plaats kunnen geven. We zagen immers in §2 dat er functies zijn die *functies* als argument nemen, en dat dit een functie van het tweede niveau genoemd wordt (tegengesteld aan een functie van het eerste niveau).

Hierbij is het echter van cruciaal belang om erop te wijzen dat deze constructie evenwel niet onproblematisch is, daar de veronderstelde functie van de aanschouwing *heterogeen* is aan de functie van het verstand, en hun verbinding niet per se voor zich spreekt. Er is immers sprake van *begrippen* enerzijds en *vormen* anderzijds. Het is alleszins dit conceptueel kader, los van de ongetwijfeld talrijke en niet lichtzinnige architectonische ongerijmdheden tussen de terminologische systematiek die uitgaat van Frege zowel als Kant, dat ik *De analytica van de begrippen* en andere passages van de *Kritiek* tegemoet kan treden. Deze conceptuele analyse wordt in deze thesis niet verder uitgewerkt maar toont vooral de moeilijkheid waarmee met name Kant geconfronteerd wordt. Als we het categoriaal systeem dus als een functie lezen, dan komt de heterogeniteit tussen functie en object (of het nu de functiewaarde of het argument is) steeds aan de oppervlakte. Hoe deze heterogene registers zich tot elkaar verhouden, is de voornaamste problematiek van dit onderzoek. Met name de mogelijke verbinding van functie en argument, van categorie en vorm, wordt aan de orde gesteld.

2.3. Heterogeniteit vanuit eenheid

Op deze centrale vraag hoe categorieën en vormen kunnen worden verbonden, is het niettemin opnieuw Frege die de aanzet geeft tot een mogelijk antwoord. In *Gedankengefüge* uit 1923 tracht Frege de structuur van de gedachte, letterlijk de samenvoeging ervan, te expliciteren naar het voorbeeld van en ten aanzien van de zin, en draagt hij de metafoor van deel en geheel, zo pregnant voor de functionaliteit van de zinsstructuur, over op het rijk der gedachten. De vraag wordt door Frege opgeworpen hoe het mogelijk is dat een functie, een zin en een gedachte vanuit de delen een geheel constitueren dat meer is dan de betekenis van die delen alleen. Vanuit het naast elkaar plaatsen van de delen van een gedachte en de delen van een zin, vraagt hij zich af: “Hier liegt es nun nahe zu fragen, wie der Aufbau der

Gedankens geschieht und wodurch dabei die Teile zusammengefügt werden, so daß das Ganze etwas mehr wird als die vereinzelt Teile” (Frege, 1923/1993, p. 72). Het blijkt dat de gedachte zelf instaat voor de totaliserende functie; dit voor wat betreft de zin maar evenzo voor wat betreft de gedachte: “Dadurch, daß der Gedanke den ungesättigten Teil sättigt oder, wie man auch sagen kann, den ergänzungsbedürftigen Teil ergänzt, wird der Zusammenhalt des Ganzen bewirkt” (Frege, 1923/1993, p. 72). Dat stemt ermee overeen dat in de logica, zo zegt Frege, een geheel altijd bereikt wordt doordat er een onverzadigd deel wordt verzadigd: “Und die Vermutung liegt nahe, daß im Logischen überhaupt die Fügung zu einem Ganzen immer dadurch geschehe, daß ein Ungesättigtes gesättigt werde” (Frege, 1923/1993, pp. 72-3). Pas dan, immers, kan men spreken van een geheel waarbij de delen als het ware aan elkaar *vastkleven*. Frege zegt iets gelijkaardig in *Begriff und Gegenstand*:

For not all the parts of a thought can be complete; at least one must be ‘unsaturated’, or predicative; *otherwise they would not hold together*. For example, the sense of the phrase ‘the number 2’ does not hold together with that of the expression ‘the concept prime number’ without a link. We apply such a link in the sentence ‘the number 2 falls under the concept prime number’; it is contained in the words ‘falls under’, which need to be completed in two ways-by a subject and an accusative; and only because their sense is thus ‘unsaturated’ are they capable of serving as a link. Only when they have been supplemented in this twofold respect do we get a complete sense, a thought (1882/1951, pp. 179-80; mijn cursivering)

Met deze passage uit *Begriff und Gegenstand* in het achterhoofd blijkt uit *Gedankengefüge* alleszins dat een gedachte, als verzadigd element, bewerkstelligt dat een andere gedachte als verzadigd element gecombineerd wordt met iets dat onverzadigd is: “Unter einem Gedankengefüge will ich einen Gedanken verstehen, der aus Gedanken besteht, aber nicht nur aus Gedanken. Ein Gedanke ist nämlich vollständig und gesättigt, bedarf, um bestehen zu können, keiner Ergänzung” (Frege, 1923/1993, p. 73). Bell oordeelt op basis van deze teksten: “For Frege, then, it is in the realm of sense - that is, in connection with the unity of Thought - that the irreducible difference between objects and concepts must ultimately be placed” (1979, p. 73). Volgens Bell (1979, p. 71) is Freges argument hetzelfde als dat van Kant in de metafysische deductie, waar hij de functie definieert in termen van het verenigen van voorstellingen vanuit een eenheid. Deze voorstellingen nu kunnen begrippen dan wel objecten met begrippen verbinden. Met andere woorden is heterogeniteit - tussen object en begrip, het verzadigde en het onverzadigde - iets dat pas verschijnt vanuit een eenheid. De heterogeniteit *zelf* is relatief aan de eenheid, omdat ze pas als heterogeniteit verschijnt in vergelijking met een eenheid die er zich op haar beurt van afzet maar zich er evenzeer naar richt. Vanuit de eenheid verschijnt er een heterogeniteit als basis voor vereniging.

Sectie 3: Het bepaalbare

Hoewel ik mij in dit onderzoek beperk tot *De analytica van de begrippen*, is een korte bespreking van de notie van ‘het bepaalbare’ noodzakelijk, hetgeen slechts in *De amfibolie van de reflectiebegrippen* (B-316-349) en in *De paralogismen van de zuivere rede* (in het bijzonder B-399-B409) expliciet aan bod komt. In *De amfibolie* wordt de notie van het bepaalbare vooral geconnecteerd met de noties van vorm en materie, alsook aan de notie van het niets. In de *Paralogismen* wordt het aan de noties van subject en object geconnecteerd.

§1 De amfibolie van de reflectiebegrippen

Kant opent de passage met een nieuwe opdracht voor de transcendente filosoof:

De *reflectie (reflexio)* houdt zich niet met de objecten zelf bezig, om er direct begrippen van af te leiden, maar is de toestand van de geest waarin we ons er vooral op toeleggen om de subjectieve voorwaarden op te sporen waaronder we tot begrippen kunnen komen (B-316).

Eigenlijk betreft de opdracht die ik in deze thesis op mij neem een dergelijke daad van reflectie. Het onderzoek naar de functie geldt inderdaad niet als onderzoek naar de objecten en begrippen zelf, maar als onderzoek naar de ‘subjectieve’ mogelijkheid daarvan. Die subjectieve mogelijkheid is, zoals gezegd, niet zomaar unitair. Reflectie, zegt Kant, vraagt zodoende een onderzoek naar “de verhouding van gegeven voorstellingen tot onze uiteenlopende bronnen van kennis (...)” (B-316). Van hieruit meent Kant vier soorten verhoudingen te ontwaren tussen begrippen: “*gelijkheid en verschil, overeenstemming en tegenstelling, innerlijk en uiterlijk*, en tenslotte van het *bepaalbare* en de *bepaling* (materie en vorm)” (B-317). Het is deze laatste verhouding die precies de functie uitmaakt die in dit onderzoek op het spel zal staan. Ik lees namelijk de materie of het bepaalbare als het argument, en de vorm of de bepaling als het functiebegrip. Zo zegt Kant immers:

In elk oordeel kan men de gegeven begrippen de logische materie (voor het oordeel) noemen, en de verhouding ertussen (door middel van het koppelwoord) - de vorm van het oordeel. In elke entiteit zijn de bestanddelen ervan (de *essentialia*) de materie, en is de wijze waarop ze in het ding verbonden zijn de wezenlijke vorm (B-322).

Het is misschien verwarrend dat hier de begrippen als materie en niet als vorm worden opgevoerd. Het gaat echter om *gegeven* begrippen, en zoals de voorgaande bespreking van de metafysische deductie en meer specifiek van de functie (B-93) ons reeds leerde, gaat het in een oordeel in de eerste plaats om het verbinden van voorstellingen die, evenwel, begrippen

kunnen zijn. De verbinding van begrippen geschiedt evenwel door een speciaal soort begrippen, i.e., de categorieën. Deze categorieën staan zodoende garant voor de mogelijke verhoudingen tussen de begrippen, oftewel voor de vorm van een oordeel, dat wil zeggen: de bepaling.

Kant stipuleert dat de materie waarvan sprake duidt op het bepaalbare *in het algemeen* (B-322). Wanneer we het bepaalbare in het algemeen onder de bepaling schikken, dan komt er als het ware een object in het algemeen tevoorschijn. Een object in het algemeen, zoals Kant zeer illustratief opmerkt, kan iets dan wel niets zijn, zoals de Tafel van het niets (B-346-B349) tracht te tonen. Niettemin duidt het object in het algemeen, langs de kant van de bepaling of van de functie beschouwd, op een *initieel* niets. Zodoende kan dit niets, waarmee de functie geconfronteerd wordt en waaraan het de *plaats* van het argument of de materie in het algemeen koppelt, mooi de *heterogeniteit* tonen tussen functie en argument, vorm en materie, bepaling en het bepaalbare. De vraag blijft natuurlijk of de notie van het argument opvatten als het bepaalbare gerijmd kan worden met Freges notie van het argument als zijnde volledig en verzadigd. Impliceert immers bepaalbaarheid niet een zekere onverzadigdheid? Hoewel deze thesis niet de één-op-één gelijkschakeling tussen de fregeaanse en kantiaanse functiebegrippen wil onderzoeken, is het niet onbelangrijk om een dergelijk mogelijk verschilpunt aan te duiden. Los van deze probleemstelling speelt de heterogeniteit tussen functie en argument, en ipso facto ook de mogelijke verbinding daarvan vanuit die heterogeniteit, bij beide denkers een belangrijke rol.

§2 *De paralogismen van de zuivere rede*

Het initiële niets dat voor de functie van het verstand ligt, hetgeen zoals gezegd de heterogeniteit van de zaak pregnant blootlegt, wordt nog meer beklemtoond in de *Paralogismen*. Zoals Kant daar zegt: “Ik ken geen enkel object door enkel te denken, maar ik kan alleen een object kennen doordat ik een gegeven aanschouwing bepaal met betrekking tot de *eenheid* van het bewustzijn, *waarin* alle denken bestaat” (B-406; mijn cursiveringen). De vorm wordt dus geconfronteerd met het feit dat er nog een materie nodig is, die volgens Kant door de *aanschouwing* wordt geleverd. Zonder hier op de zaak in te gaan, is het interessant om te zien dat Kant deze notie van de verbinding van de bepaling met het bepaalbare expliciet in verband brengt met singulariteit. Er is een ‘subject’ vereist dat de verbinding als het ware op zich neemt: “Niet het bewustzijn van het *bepalende* zelf is het object, maar alleen dat van het *bepaalbare* zelf, d.w.z. van mijn innerlijke aanschouwing (...)” (B-407). Dit geeft goed aan dat de functie pas via de singuliere positie van het ‘subject’ naar een argument uitrekt. De vereiste van de singulariteit komt minder aan bod in Freges functiebegrip, hoewel hij er in *Gedankengefüge* (cf. supra) ook poolshoogte van lijkt te nemen. Alleszins kunnen we nu, met de explicatie van de functie in termen van heterogeniteit en singulariteit, *De analytica van de grondbeginselen* tegemoet treden. De vraag van deze thesis is uiteindelijk niet alleen

wat een functie voor Kant is, alsook wat het gevolg is van een interpretatie van *De analytica van de begrippen* die de functie als de kern van de zaak beschouwt.

2. De transcendentale logica

2.1. Kant de isolator

Dat Kants ‘conceptuele analyses’ door zo veel finesse en precisie worden gekenmerkt, heeft mijns inziens te maken met het simpele feit dat hij de meester van de *isolatie* is. Zijn hele oeuvre is als het ware een oefening in de methode van het isoleren van concepten, domeinen, vermogens en gegevens. We zien dit met name aan het werk op de grens tussen *De transcendentale esthetica* en *De transcendentale analytica*, namelijk in de *Inleiding* op *De transcendentale logica*, waar men het wereldberoemde citaat aantreft: “Zonder zintuiglijkheid zou ons geen object gegeven worden, en zonder verstand zou er geen object worden gedacht. Gedachten zonder inhoud zijn leeg, aanschouwingen zonder begrippen zijn blind” (B-75). De crux van dit citaat is mijns inziens dat de twee *vermogens* waarvan sprake, de zintuiglijkheid en het verstand, hoewel hun voortdurende *verbinding* noodzakelijk is om te kunnen spreken van kennis, op geen enkele manier elkaars vermogens kunnen overnemen, dat ze m.a.w. volslagen heterogeen zijn aan elkaar:

Het verstand kan niets aanschouwen en de zintuigen kunnen niets denken. Alleen uit hun vereniging kan kennis ontstaan. Men mag daarom echter het aandeel van de een nog niet met dat van de ander vermengen; er is alle reden het ene vermogen nauwkeurig van het andere af te zonderen en te onderscheiden (B-75-6).

Dit betekende voor Kant ook dat elk van beide vermogens een eigen onderdeel in de *Kritiek* moest toekomen, waarbij voor elk een eigen ‘wetenschap’ ontwikkeld moest worden: “Daarom onderscheiden we de esthetica, d.w.z. de wetenschap van de regels van de zintuiglijkheid in het algemeen, van de logica, d.w.z. de wetenschap van de regels van het verstand in het algemeen” (B75-6). Een duiding van de logische functie zal alleszins voortdurend terug moeten koppelen naar dit onderscheid, naar deze isolatie, waarbij voortdurend het ene vermogen zal worden uitgelegd voor zover het *niet* het andere vermogen inhoudt, maar waarbij het er uiteindelijk *wel* mee in verband zal moeten worden gebracht. We kunnen het, in het licht daarvan, hebben over het ‘denken’ van het verstand in het algemeen, in volledige isolatie van datgene waarmee het een verbinding kan aangaan; het onderzoek daarnaar is voor Kant ‘logica’. We kunnen het echter ook hebben over hoe hun verbinding iets mogelijk maakt van de orde van objectieve kennis, d.w.z., van synthetische *a priori* oordelen; dat is voor Kant de *transcendentale logica* (B-81-2) die met name in de transcendentale deductie een hoogtepunt bereikt. De metafysische deductie zit nu gevangen tussen deze twee instantiaties van de logica en betreft volgens mij zodoende de uiteenzetting van het vermogen tot begrippen *voor zover* het volledig geïsoleerd is van het zintuiglijke

vermogen tot aanschouwen, terwijl we moeten toegeven dat het er eigenlijk juist is ter wille van een begrip van de verbinding van het ene vermogen met het andere. Het werk dat in de metafysische deductie wordt geleverd, hetgeen zoals zal blijken voortbouwt op de logica in het algemeen, zal de transcendentale deductie continueren door te tonen dat dit vermogen eigenlijk niet zonder verbinding met de aanschouwing kan, dat het er functioneel op betrokken is.

De metafysische deductie is dus het toonbeeld van de filosofische kracht die voortvloeit uit het isoleren van twee zaken die *de facto* niet geïsoleerd kunnen of mogen worden - de ervaring van het object als locus van verbinding geldt immers als factum. Voor zover de metafysische deductie trouw blijft aan de isolerende ingreep van waaruit ze is ontstaan, is ze formeel. Voor zover ze hierin evenwel trouw blijft aan de noodzaak om een verbinding aan te gaan met iets heterogeen, is ze transcendentiaal. En voor zover ze beide tegelijk is, maakt ze plaats voor zoiets als de idee van een *logische functie*.¹³ Deze onderscheidingen zullen ook de structuur van de bespreking hieronder bepalen.

2.2. De indeling van de logica (1)

In de algemene inleiding tot *De transcendentale analytica*, dus voor hoofdstuk 1 (i.e., de metafysische deductie), legt Kant verder uit wat hij verstaat onder ‘logica’ en introduceert hij een onderscheid tussen algemene zuivere logica (ook wel formele logica) en transcendentale logica. Deze distinctie moet volgens Longuenesse begrepen worden als een rechtstreekse refutatie van de historische, misschien wel scholastische,¹⁴ koppeling tussen logica en ontologie en betekent aldus een herdenking van de ‘greep’ die ons denken kan hebben op de structuur van de wereld. Het is vanuit die revolutie dat we de metafysische deductie moeten begrijpen:

As we shall see, establishing a new relation between logic and ontology is also what guides his “metaphysical deduction of the categories,” namely his suggestion that a complete and systematic table of a priori concepts of the understanding, whose applicability to objects given in experience is impervious to empirical verification or falsification, can be established according to the “leading thread” of logical forms of judgment (Longuenesse, 2005, p. 88).

¹³ Deze functie zou misschien beter de ‘transcendentale functie’ genoemd worden. Maar ik neem Kants woordgebruik over. De logische functie blijft echter wel degelijk transcendentiaal.

¹⁴ De historische godsbewijzen van de scholastici kenmerken zich precies door de overtuiging dat een louter *logische expositie van een begrip aanleiding kan geven tot de conclusie van het bestaan (ontologie) ervan*. In *De transcendentale dialectiek* zal Kant deze aanmaning zelf bekritisieren (B-620-630).

Met “impervious to empirical verification or falsification” doelt Longuenesse op de *transcendentale* eigenheid van zo’n tafel, die namelijk verschijnt als mogelijkheidsvoorwaarde van de empirie zelf (cf. de transcendentale deductie) en er zodoende ook aan voorafgaat.

Vooraleer hier verder op ingegaan wordt, is het nuttig te tonen dat de ontkoppeling van logica en ontologie in de *Kritiek* werd voorafgegaan door een langzaam ontvoogdingsproces. De geschiedenis daarvan wordt op heldere wijze door Longuenesse samengevat. Ik haal er de voor dit onderzoek belangrijkste momenten uit, deels op basis van Longuenesses geschiedenis, deels op basis van een eigen lectuur van de pre-kritische geschriften.

2.3. Een pre-kritisch ontvoogdingsproces

Kant begon zijn filosofisch parcours, zo lijkt het toch, als volbloed rationalist. Een tekst die daarvan kan getuigen is de *New Elucidation of the First Principle of Metaphysical Cognition* uit 1755. Daar onderzoekt Kant welke de ‘eerste principes’ van alle waarheid kunnen zijn (I:388-9).¹⁵ Het is volgens Kant wat dat betreft onmogelijk dat er een *enkel* principe geldt (bijv. het principe van contradictie), daar de structuur van de werkelijkheid bestaat uit een *interactie* tussen tegengestelde entiteiten, en niet uit een eenzijdige *actie* vanwege een enkele substantie. In overeenstemming daarmee moeten er zodoende ook twee principes ten grondslag liggen aan elke ware uitspraak over de werkelijkheid - voor Kant is dat enerzijds het principe van *successie*, anderzijds dat van *co-existentie* (I:411-6). Het lijkt mij dat Kant hier de werkelijkheid nog denkt te kunnen bereiken via een logisch systeem, waarbij metafysische principes overeenstemmen met hoe de werkelijkheid, evenwel geheel los van die principes, reeds gevormd is, waardoor kennis van het *Ding an sich* derhalve nog niet problematisch kan zijn (Schönfeld & Thompson, 2014). Getuige daarvan deze alinea uit de *New Elucidation*:

All substances, in so far as they are connected with each other in the same space, reciprocally interact with each other, and thus they are dependent on each other in respect of their determinations (...). There exists a universal *harmony* of things. Nonetheless, this does not give rise to the well-known *Leibnizian pre-established harmony*, which is properly speaking *agreement* between substances, not their reciprocal *dependency* on each other (I:415).

¹⁵ Ik verwijs hier niet naar de specifieke vertaling van de *New Elucidation* die ik heb gebruikt, maar naar de wijdverspreide paginering van de *Akademieausgabe*. De specifieke vertaling zelf kan echter wel in de Bibliografie worden geraadpleegd. Deze regel zal ik, waar mogelijk, steeds hanteren. De *Kritiek van de zuivere rede* geldt evenwel als uitzondering, omdat ik ten aanzien van deze tekst liever verwijs naar de eveneens wijdverspreide A- en B-paginering.

In een tweede instantie meent Kant vanuit deze intrinsieke eigenschap van de werkelijkheid te mogen afleiden dat er een God bestaat die de rol van verenigende ‘grond’ (i.e. voldoende grond) opneemt van deze harmonieuze veelheid:

Proposition VII. There is a Being, the existence of which is prior to the very possibility both of Itself and of all things. This Being is, therefore, said to exist absolutely necessarily. This Being is called God (I:395).

Ook Meerbote (2007) interpreteert het zo in zijn algemene inleiding op de tekst: “(...) Kant isolates the two fundamental principles of metaphysical cognition: the principle of succession and the principle of coexistence. From these two principles a variety of substantive metaphysical conclusions are derived (...)” (p. xlv). Een van die metafysische conclusies is dus het bestaan van God. Zo komt Kant uiteindelijk wél tot het poneren van een enkel principe; een principe waarvan het evenwel niet duidelijk is of het nu ontologisch dan wel logisch moet genoemd worden. Het is enerzijds *logisch* van aard omdat er met een zekere epistemologische noodzaak tot wordt *geconcludeerd*, anderzijds is het *ontologisch* omdat meteen het *bestaan* van iets als toereikende grond wordt geponeerd: “Thus, there is a God, and only one God, the absolutely necessary principle of all possibility” (I:395). Dit traktaat deelt volgens Longuenesse m.a.w. met bijv. het werk van de rationalistische leibniziaan Christian Wolff (1697-1754) de assumptie dat *logische principes*, die de relatie tussen concepten en proposities definiëren, tegelijkertijd *ontologische principes* zijn, principes die de relatie tussen bestaande dingen en ‘states of affairs’ definiëren, en dat men de ene derhalve kan afleiden uit de andere (2005, p. 84).

Een mijns inziens goed voorbeeld van die denkwijze vinden we terug in de openingspassages van *The False Subtlety of the Four Syllogistic Figures* uit 1762, alwaar Kant ontologie en logica nog door elkaar laat lopen. Hij definieert er het *oordeel* als de vergelijking van een ‘merk-teken’ (i.e. het predicaat) met een ding (i.e. het onderwerp):

To compare something as a characteristic mark with a thing is *to judge*. The thing itself is the subject; the characteristic mark is the predicate. The comparison is expressed by means of the copula *is* or *are* (2:47).

In deze gedachte is het nog niet zo dat, zoals in de kritische fase, het ding of onderwerp *pas* kan verschijnen binnen het bereik van dit merk-teken of predicaat. Integendeel, we vergelijken de betekenis van het predicaat met de betekenis van het ding. Wel kunnen we onze kennis over het ding als het ware *uitbreiden* door een tweede predicaat of merk-teken aan de vergelijking toe te voegen en zo, via de omweg van het rijk der predicaten, toch iets meer te zeggen over het rijk der dingen. Zo’n tweede predicaat beantwoordt echter nog steeds, zij het via de omweg van het eerste predicaat, aan de zogenaamd inherente betekenis van het ding. Kant spreekt in dat verband over de vergelijking tussen middellijke predicaten en onmiddellijke predicaten, waarbij die laatste een intermediaire rol spelen:

That which is a characteristic mark of a characteristic mark of a thing is called a *mediate* characteristic mark of that thing. Thus, *necessary* is an immediate characteristic mark of God, whereas *immutable* is a characteristic mark of what is necessary, and a mediate characteristic mark of God. (...) Obviously, the immediate characteristic mark occupies the position of an *intermediate characteristic mark (nota intermedia)* between the remote characteristic mark and the thing itself, for it is only by its means that the remote characteristic mark is compared with the thing itself (2:47).

We zien hier inderdaad de equivalentie opduiken van logische relaties tussen begrippen (predicaten vergelijken met predicaten) met een reële stand van zaken (dingen). Dat Kant God als voorbeeld gebruikt van een ding spreekt uiteraard boekdelen. De beperking van kennis tot de aanschouwing is nog niet aan de orde; kennis van de dingen op zich is nog mogelijk. Dat is ook niet vreemd, gegeven de homogeniteit van de kwestie. Precies een dergelijke equivalentie van logica en ontologie zal Kant later echter grondig in twijfel trekken. Dat doet hij bijv. in zijn *Attempt to Introduce the Concept of Negative Magnitudes* uit 1763, waar hij een onderscheid introduceert tussen *logische relaties* en *reële relaties* (Longuenesse, 2005, pp. 83-4). Daar vraagt hij zich af, in een filosofische bezinning die getuigt van een veranderende denkwijze, hoe we de relatie ‘omdat iets is, is iets anders’ (2:202) moeten begrijpen:

I fully understand how a consequence is posited by a ground in accordance with the rule of identity: analysis of the concepts shows that the consequence is contained in the ground. (...). And I can clearly understand the connection of the ground with the consequence, for the consequence is really identical with part of the concept of the ground. And, in virtue of the fact that the consequence is already contained in the ground, it is posited by the ground, in accordance with the rule of agreement. *But what I should dearly like to have explained to me, however, is how one thing issues from another thing, though not by means of the law of identity.* The first kind of ground I call the logical ground, for the relation of the ground to its consequence can be understood logically. In other words, it can be clearly understood by appeal to the law of identity. The second kind of ground, however, I call the real ground, for this relation belongs, presumably, to my true concepts, but the manner of the relating can in no wise be judged (...) As for this real ground and its relation to its consequence my question presents itself in the following simple form: How am I to understand **the fact that, because something is, something else is?** (2:202; mijn cursivering).

De relatie die Kant hier expliciteert tussen twee zaken die worden *gesteld* of *geponeerd* (“posited”), verwijst naar niets anders dan de logische vorm *modus ponens*, waarbij het poneren van een antecedent altijd het poneren van een consequent impliceert (Longuenesse, 2005, pp. 83-4). In zijn *Lectures on Metaphysics* had hij echter al een onderscheid gemaakt

tussen een analytische en een synthetische modus ponens (of tollens). In dat laatste geval ligt het consequent echter niet conceptueel besloten in het antecedent, en rijst de vraag: wat is dan wel de *grond* voor hun noodzakelijke connectie? (Longuenesse, 2005, p. 84). Hier duikt dus een differentiatie op tussen twee registers die later het fundament zal worden van zijn transcendentiaal idealisme, en in de *Negative Magnitudes* reeds voor vertwijfeling zorgde. Het is interessant om te zien dat Kant het synthetische hoe dan ook initieel benaderde vanuit een analytisch oogpunt.

Tegelijkertijd bekommerde de pre-kritische Kant zich reeds om het verschil tussen de *methode* van de wiskunde en die van de metafysica. Hij stelt daarbij kortweg dat de metafysica verwarde en duistere concepten *analyseert*, terwijl de wiskunde duidelijke en simpele concepten *synthetiseert*. Hier duiken de begrippen analyse en synthese dus op een andere manier op in Kants denken. Niettemin zijn beide gerelateerd: de wiskundige methode van synthese wordt in verband gebracht met de synthetische relatie tussen antecedent en consequent in een reëel gebruik van modus ponens, terwijl de metafysische methode van analyse (die analyseert wat verborgen zit in diens duistere concepten) in verband wordt gebracht met de analytische relatie tussen antecedent en consequent in een logische modus ponens (waarbij het consequent ‘verborgen’ zit in het antecedent). Op dat ogenblik expliciteert Kant dit alles echter nog geheel in termen van en gerelateerd aan *begrippen*. Het onderscheid tussen begrippen en *aanschouwingen* dat in de kritische periode wel het onderscheid tussen synthese en analyse zal ondersteunen, is hier nog op geen enkele manier aanwezig (Longuenesse, 2005, p. 85).

Een antwoord op de vraag wat de grond kan zijn van een synthetische modus ponens zal pas echt geformuleerd worden in de *Inaugurale Dissertatie* uit 1770, alwaar hij de mogelijkheid overweegt dat de geest over begrippen beschikt die eigen zijn aan de geest zelf, en dat we deze concepten in het algemeen kunnen *toepassen* op objecten. Ook het onderscheid tussen twee soorten voorstellingen, namelijk begrippen en aanschouwingen, duikt hier voor het eerst op. Het is door de toepassing van begrippen op objecten (die *gegeven* worden in de aanschouwing) dat we, bijv. in het geval van het begrip ‘oorzaak’, in staat zijn een *synthetische* connectie te poneren tussen antecedent en consequent (Longuenesse, 2005, p. 87).

Deze notie van toepassing kan mijns inziens teruggevonden worden in §24 van de *Inaugurale Dissertatie*, alwaar Kant de kiem te voorschijn laat komen van wat later de logische functie, alsook van de specifieke uitdrukking van heterogeniteit die daarmee gepaard gaat, zal worden:

Every method employed by metaphysics, in dealing with what is sensitive and what belongs to the understanding, amounts, in particular, to this prescription: great care must be taken *lest the principles which are native to sensitive cognition transgress their limits, and affect what belongs to the understanding*. For the predicate in any

judgement which is asserted by the understanding, *is the condition*, in the absence of which, it is maintained, the subject cannot be thought; the predicate is, thus, a principle of cognising (...) (2:412 (p. 407)).

Hier zien we enerzijds een differentiatie tussen de zintuiglijkheid en het verstand die gepaard gaat met een *norm* om deze heterogeniteit altijd te eerbiedigen, en anderzijds een articulatie van de relatie tussen beide, waarbij het predicaat van een oordeel geldt als de *conditie* voor het denken van een onderwerp en ipso facto van een kennen. De onmogelijkheid om het onderwerp te *denken* zonder predicaat, lijkt in de sfeer van de kennis een functionele relatie te impliceren die een soort *afhankelijkheid* tussen object en begrip vooropstelt. Dit zal inderdaad een centraal punt van Kants kritische filosofie worden, zoals De Vleeschauwer zegt: “celle-ci [de *Inaugurale Dissertation*] représente l'éveil de la conscience critique chez Kant” (1934, p. 59). Elders in de tekst lijkt het mij echter dat begrip en object nog diametraal tegenover elkaar staan; Kants woordgebruik (de toepassing van begrippen op objecten die gegeven worden) insinueert mogelijks een *onafhankelijkheid* tussen beide die nog losstaat van de idee van een synthese van de aanschouwing. Zoals Karin de Boer zegt over de relatie tussen het reële gebruik van het intellect en diens objecten in de *Dissertation*:

Though he is not very clear about this, Kant seems to conceive of the real use of the intellect as an activity geared toward things rather than mere concepts. Insofar as this activity is purely intellectual, *determining things requires not so much the processing of representations given in intuition* as the production of concepts and principles. In this case, Kant writes, the intellect proceeds by means of concepts “of objects as well as of their relations” that are given “through the nature of the intellect itself”. (...). As I see it, the term ‘object’ here can only refer to things, including the world as such, that are treated in rational cosmology and other parts of special metaphysics. Already in the *Dissertation*, Kant refers to these things as noumena (2018, p. 1016).

De Boer beklemtoont mooi dat Kants prille conceptie van het reële gebruik van het verstand zich niet louter inlaat met begrippen, maar ook gericht is op niet-begrippelijke ‘dingen’. Hoewel de differentiatie tussen een logisch en reëel gebruik kan getuigen van een ontluikend kriticisme, is deze invulling ervan nog onkritisch, daar (1) het object als ding op zichzelf beschouwd wordt en (2) het volstaat om relaties tussen begrippen te articuleren wil men over die dingen iets kunnen zeggen (i.e., subordinatie). De Vleeschauwer daarentegen spreekt in ietwat ambivalente termen over de *Dissertation*, waardoor hij mijns inziens onbewust de spanning tussen oud en nieuw nog beter bloot weet te leggen:

“Mais il reste néanmoins vrai que Riehl a pu noter, et cela à bon droit, que la *Dissertation* a ouvert tout-à-coup la voie à une ontologie nouvelle. Sous ce nom, en effet, on comprend désormais la science des choses par concepts, le système de ce qu'on peut connaître des choses à priori, c'est-à-dire indépendamment de l'expérience, de sorte que le rôle de l'ontologie consiste à donner aux concepts à priori une

signification réelle, grâce à l'application de la forme logique de la pensée au monde objectif” (1934, p. 60).

Hieruit blijkt inderdaad de kritische wending van Kants ontologie in de *Dissertatie*, i.e. de gedachte dat een *a priori* systeem van begrippen verondersteld moet worden in synthetische kennis, waarbij evenwel tegelijkertijd nog steeds de pre-kritische aanspraak gemaakt wordt op een intrinsieke wereld van dingen: “le système de ce qu'on peut connaître *des choses à priori*, c'est-à-dire indépendamment de l'expérience” en “de sorte que le rôle de l'ontologie consiste à donner aux concepts à priori une signification réelle, grâce à l'application de la forme logique de la pensée *au monde objectif*”. Hieruit blijkt dat in de *Dissertatie* het verstand nog niets van de orde van het objectieve *constitueert* (zoals in de eerste *Kritiek*). De vraag hoe men initieel volslagen onafhankelijke, ook wel heterogene zaken met elkaar kan verbinden, blijft met andere woorden onbeantwoord. Voor de *Dissertatie* kenmerkte Kants filosofie zich dus door een rationalistische homogeniteit tussen begrippen en dingen. De *Dissertatie* probeert hier komaf mee te maken, maar ze doet dat op een ongemakkelijke manier. De kennis over de ‘dingen’ blijft immers het doel, maar tegelijk wordt erkend dat deze dingen volslagen heterogeen zijn aan de taal die we hanteren om erover te spreken. De heterogeniteit van de *Dissertatie* is dus een problematische heterogeniteit, die een brug tussen de twee ‘werelden’ noodzaakt zowel als onmogelijk maakt. In zijn brief aan Marcus Herz uit 1772 meent Kant een antwoord klaar te hebben op deze verwrongen situatie, maar de effectieve uitwerking daarvan is uiteindelijk de *Kritiek van de zuivere rede* geworden (Longuenesse, 2005, p. 87). Daar voegt hij alvast een subtiele maar bijzonder belangrijke nuance toe aan de gedachte dat een begrip verbonden moet worden met een object dat reeds gegeven is. De verbinding van een begrip met datgene wat gegeven is, bijv. een zintuiglijke aanschouwing, constitueert precies het object. Het object *zelf* kan dus niet meer gegeven zijn en geldt dus eerder als *resultaat*. De heterogeniteit is hierbij evenwel niet verdwenen, wel integendeel.

2.4. De indeling van de logica (2)

De tweevoudige opdracht om enerzijds logica van ontologie te ontkoppelen, en anderzijds een nieuw fundament te vinden voor de greep die het intellect heeft op de wereld, kan volgens Longuenesse teruggevoerd worden tot wat ik het ‘heterogene standpunt’ zou noemen, i.e. de distinctie tussen receptiviteit en spontaneïteit.¹⁶ Deze eigenschappen berusten elk op een bepaald vermogen: resp. zintuiglijkheid en verstand. Bovendien onderscheiden ze zich door het soort voorstellingen dat ze genereren: resp. aanschouwingen (die singulier en

¹⁶ Longuenesse beschouwt receptiviteit en spontaneïteit als ‘twee soorten toegang tot de werkelijkheid’, maar dat vind ik misplaatst, daar het de kwestie van constitutie miskent; de vraag is immers: toegang tot wat? Er is pas toegang tot iets wanneer receptiviteit en spontaneïteit gecombineerd worden (2005, pp. 88-9).

onmiddellijk zijn) en begrippen (die algemeen en gemedieerd of reflexief zijn). Elk vermogen heeft zo zijn vorm: resp. ruimte en tijd enerzijds, en de logische oordeelsvormen anderzijds (Longuenesse, 2005, pp. 88-9). Dit is interessant, omdat het verstand, in tegenstelling tot de zintuiglijkheid, net geen vorm kan zijn, daar het een *spontaan* karakter heeft en vormelijkheid eerder *receptiviteit* lijkt te impliceren. We kunnen deze ogenschijnlijk foutieve interpretatie van Longuenesse echter niet afschrijven, daar Kant zelf ook spreekt over de oordeelsvormen. In die zin lijkt het niet tegenstrijdig te zijn om dit gebruik van het woord ‘vorm’ te begrijpen als ‘manier waarop’, namelijk als specifieke ‘regels’ voor de spontaneïteit.

Wat nu deze, in Longuenesses woorden, ‘twee soorten toegang’ tot de wereld betreft, heeft de introductie van een dergelijke heterogeniteit implicaties voor Kants opvatting over logica. Logica is de “science of the rules of the understanding in general” en esthetica is “the science of the rules of sensibility” (cf. A52/B76). Zoals Longuenesse terecht duidelijk maakt, is logica dus niet in de eerste plaats, zoals in de twintigste eeuw, een wetenschap van *correcte inferenties*. Op een bepaalde manier is Kants logica zelfs *psychologistisch*, omdat ze ons iets zegt over de menselijke positie. Toch is ze minder psychologistisch dan bijv. de logica van Port-Royal, omdat ook het *normatieve* of *wetmatige* karakter van logica op het spel staat voor Kant. Logica “derives nothing from psychology” (A54/B78). Zo’n logica is, meer specifiek, wat Kant zuivere logica noemt, tegengesteld aan toegepaste logica (cf. A53/B77). Zuivere logica gaat enkel over de verschillende manieren waarop begrippen in oordelen kunnen worden verbonden, voor zover dit mogelijk is door middel van de loutere vorm van die begrippen, dwz. in hun algemeenheid. Bijkomend zijn ook de verschillende manieren om correcte inferenties te maken evenzeer mogelijk op basis van diezelfde loutere oordeelsvormen, i.e. een domein van de zuivere logica. Op deze manier aan logica doen, dwz. zuivere logica, is een vorm van algemene logica: het gaat om regels van het denken die voorondersteld moeten worden in *alle* toepassingen van het verstand. Dit staat tegenover particuliere logica, waarbij voor een *bepaalde* wetenschap *bepaalde* inferentieregels van toepassing zijn (Longuenesse, 2005, pp. 89-90).

Hiermee heeft Kant dus iets als een algemene zuivere logica geïsoleerd. Zuiver, omdat het niets afleidt uit enige psychologie. Algemeen, omdat het de elementaire regels van elk verstandsgebruik in kaart brengt. Kant oordeelt dat deze logica op zich *louter formeel* is, m.a.w., dat ze geen relevantie heeft voor de structuur van de werkelijkheid (Longuenesse, 2005, pp. 90-91). Er is echter op basis van deze onderscheidingen nog een andere soort logica mogelijk, namelijk de zuivere transcendentale logica. Deze logica is net zo zuiver als de formele (of algemene zuivere) logica, want ze dient evenmin regels af te leiden uit empirisch-psychologische bevindingen. Ze is echter niet zo algemeen als de formele logica, omdat, in Longuenesses woorden, haar regels gemodelleerd worden naar de (mogelijke) *inhoud* van de gedachten waarvoor ze ‘relevant’ zijn:

[T]he distinction between forms of sensibility and forms of understanding helps delineate the domain for a logic that is just as pure as formal logic, because it does not

derive its rules from empirical-psychological considerations of the kind described above, but that is not as general as formal logic, in that the rules it considers are specified by the content of thought they are relevant for (...) (2005, p. 91).

Deze regels van het verstand zijn dus, hoewel zuiver, van toepassing op het domein van de zintuiglijkheid, ten aanzien waarvan ze voorstellingen kunnen combineren (Longuenesse, 2005, p. 91).

2.5. Conclusie

We zouden kunnen samenvatten dat de relatie tussen het reële en het logische gebruik van het verstand bij Kant drie fases kent: (1) in de prille rationalistische fase zijn beide equivalent aan elkaar, (2) in de beginnende kritische fase staan ze diametraal tegenover elkaar, en (3) in de volle kritische fase heerst er tussen beide uiteindelijk een subtiele differentiatie zowel als afhankelijkheid. Zowel (1) als (2) betreffen volgens mij een *miskennis* van de logische functie en van de specifieke heterogeniteit die deze uitdrukt. (1) Als een logisch gebruik van het verstand per direct ook een reëel gebruik zou zijn, dan is er epistemologisch gezien geen rol meer voor de zintuiglijkheid; dan is er voor dat wat de zintuiglijkheid biedt, met name de ‘materie’ en de veelheid, geen vraag meer nodig. De logische functie van het verstand is in dat geval altijd *verzadigd*, om een fregeaanse term te gebruiken, waardoor de logische functie haar zuiver statuut verliest en eigenlijk geen functie meer is. Hier is immers de ‘*x*’ altijd al gekend voor het ‘*F()*’. (2) Als een logisch gebruik diametraal tegenover een reëel gebruik van het verstand staat, en beide eigenlijk niets met elkaar gemeen hebben, dan moeten we ons afvragen of de mogelijkheid van zo’n ‘reëel gebruik van het verstand’ niet eerder volledig te verklaren valt vanuit de objecten zelf. Dan zou een reëel verstandsgebruik adequaat zijn aan haar object, niet omdat dit moet, maar omdat dit *de facto* zo blijkt te zijn, omdat de psychologische hoedanigheid van de mens *de facto* op een bepaalde manier in elkaar blijkt te zitten. In dezen zou de functie evenzeer vervallen, omdat het ‘*F()*’ dan afgeleid wordt uit het ‘*x*’ zelf. Nu betreft de kritische logische functie het expliciteren van de specifieke *relatie* uitgedrukt door ‘*F(x)*’. Het beduidt met andere woorden de manier waarop een reëel verstandsgebruik zowel *anticipeert* op de zintuiglijkheid als een hoedanigheid kent die deze anticipatie nog niet in zich draagt, i.e. een logisch of formeel verstandsgebruik. De logica heeft voortaan *op zichzelf* geen ontologische waarde meer. Zoals De Vleeschouwer (1931, p. 164) het verwoordt:

Kant noemt dit deel der Kritik [*De analytica*] ook transcendentale logica: transcendentaal, omdat niet de loutere kenvorm, doch deze vorm als objects- of inhoudsbepaling wordt onderzocht; logica, omdat dit onderzoek zal uitwijzen dat de inhoudsbepalende kennisvormen geen ontische praedicaten, doch

subjectief-verstandelijke begrippen zijn, wier ontleding diensvolgens logica genoemd kan worden.

Hoe het reële verstandsgebruik kan worden gekend uit het logische, met andere woorden hoe de categorieën gekend worden, of misschien zelfs beter, gefundeerd worden door de logische oordeelsvormen in ogeschouw te nemen, wordt duidelijk in de eerste sectie van de metafysische deductie: het Leitfaden-argument.

3. De metafysische deductie

3.1. Van heterogene functies naar een *logische* functie

In de *Inaugurale Dissertatie* had Kant zoals besproken reeds het onderscheid geïntroduceerd tussen een *logisch* en een *reëel* gebruik van het verstand. In de *Kritiek van de zuivere rede* zal hij deze, zo legde Longuenesse bloot, vanuit hun differentiatie op een speciale manier met elkaar in verband brengen. In de *Dissertatie* gaat hij echter nog op letterlijk on-kritische wijze om met het reële gebruik van het verstand, zo blijkt uit deze passage:

In so far as that which belongs to the understanding is concerned, it must above all be carefully noted that the use of the understanding, or the superior faculty of the soul, is twofold. By the first of these uses, the concepts themselves, whether of *things* or relations, are *given*, and this is the REAL USE. By the second use, the concepts, no matter whence they are given, are merely subordinated to each other, the lower, namely, to the higher (common characteristic marks), and compared with one another in accordance with the principle of contradiction, and this use is called the LOGICAL USE (Kant, 2:393; mijn cursivering).

Het filosofische probleem is nu dat het reële gebruik, dat net zoals het logische gebruik deelachtig is aan en voortvloeit uit het verstand zelf, toch iets te zeggen heeft over de objecten ‘in de wereld’, die zelf niet tot het verstand behoren. Nu zal uit de metafysische deductie blijken dat een studie van het logische verstandsgebruik, hetgeen op zich dus niets te maken heeft met objecten, de aanzet vormt tot de oplossing van dit probleem, en een verbinding volgens specifieke regels denkbaar maakt tussen zintuiglijke aanschouwingen en begrippen (Longuenesse, 2005, pp. 91-2). Immers, zo zegt Longuenesse:

[T]he very acts of judging by way of which we subsume intuitions under concepts and subordinate lower concepts to higher concepts also provide rules for ordering manifolds in intuition and thus eventually for subsuming objects of sensible intuition under the categories. Or so Kant will argue in section three of the *Leitfaden* chapter (2005, p. 92).¹⁷

De vraag hoe Kant uit het louter logische gebruik van het verstand de logische oordeelsvormen kan derivieren, die aanleiding zullen geven tot een presentatie van de categorieën, vereist volgens Longuenesse een goed begrip van de technische rol die de notie van ‘functie’ daarin speelt (2005, p. 92). De term ‘functie’ komt uit de woordenschat van de

¹⁷ Dit was ook de interpretatie van R. P. Wolff (1963, p. 62)

biologie, waar het ingezet wordt om de werking van organismen te kunnen beschrijven en verklaren. Volgens Longuenesse spreekt Kant op een gelijkaardige manier over de functie van mentale vermogens als over de functie van een orgaan.¹⁸ Op dezelfde manier heeft ook de zintuiglijkheid een functie. Zoals Kant inderdaad eerder in de *Kritiek* zegt: “Deze twee vermogens of capaciteiten [*Beide Vermögen oder Fähigkeiten*] kunnen hun functies ook niet uitwisselen. Het verstand kan niets aanschouwen en de zintuigen kunnen niets denken. Alleen uit hun vereniging kan kennis ontstaan” (A51/B76).

Een dergelijke invulling van het functiebegrip is volgens mij, hoewel het wel iets over de heterogeniteit zegt, niet de manier waarop we de *logische* functie dienen te begrijpen. Zoals we reeds zagen, *berusten* begrippen immers op functies, in plaats van dat ze een functie zouden *hebben*, net zoals aanschouwingen eerder dan dat ze prikkels zouden *hebben*, erop *berusten* (B93). Misschien is het woord ‘berusten’ wel cruciaal in dezen; we zien dat zowel het verstand (ttz., de begrippen) als de aanschouwing ergens op berusten. Beide hebben iets gemeen dat we niet zomaar kunnen negeren. Ook Longuenesse is daarvan overtuigd. Volgens haar is het onvoldoende om een loutere conjunctie tussen de functies van deze twee vermogens te poneren. Integendeel heerst er een implicatie (i.e., een hypothetisch oordeel) tussen beide:

More precisely: *because* intuitions rest on affections or depend on receptivity, concepts *have* to rest on functions, namely they depend on our unifying representations (intuitions) that are given in a dispersed, random order, in sensibility. In this context, function is (as quoted above) the “unity of the action of ordering different representations under a common representation (2005, p. 93, mijn cursivering).

Omdat beide vermogens heterogene functies hebben, moet het verstand op *logische* functies berusten. Immers, precies omdat de zintuiglijkheid niet in staat is tot het presenteren van een eenheid (eigenlijk moeten we zeggen: een alheid, cf. infra), maar slechts een veelheid kan presenteren, moeten de begrippen van het verstand deze veelheid tot een eenheid brengen. Dat doen ze door op logische functies te berusten, die de mogelijkheid om iets tot eenheid te brengen, namelijk in een synthese, reeds *op formele wijze* uitdrukken door te verwijzen naar logische *regels*. Merk op dat de implicatie tussen de functies van het verstand en de zintuiglijkheid, uitgedrukt door de logische functie, een *relatie* is; er valt derhalve misschien iets te zeggen voor de articulatie van de logische functie in termen van een relatie (cf. infra, alsook B140-1, B142).

¹⁸ Zo zegt Allison: “Appealing to a biological analogy, one might say that just as the function of the eye, namely, to see, may be broken down into several sub-functions, such as color, shape, and distance vision, so the function of the understanding, namely, to judge, may be broken down into four (and only four) types of sub-function: quantity, quality, relation, and modality” (2004, p. 137).

Door erop te wijzen dat de verstandsbegrippen op logische functies berusten, en wetende dat verstandsbegrippen of categorieën synthese voltrekken, zouden we kunnen suggereren dat de introductie van de term ‘logische functie’ in de metafysische deductie duidelijk alludeert op het centrale argument van *De transcendente analytica*, met name de verknoping van aanschouwing, oordeel en categorie:

The same function, that gives unity to different representations in *a judgment*, also gives unity to the mere synthesis of different representations in *an intuition*, which, expressed universally, is called *the pure concept of the understanding* (B-104-5; mijn cursivering).¹⁹

3.1.1. Het vermogen te oordelen vs. het oordeelsvermogen: een kwestie van identiteit

Een goed begrip van deze logische functie en de transformatie ervan tot een categorie, i.e. een zuiver verstandsbegrip, vereist volgens Longuenesse dat men aandacht moet schenken aan het *vermogen* daartoe. Dat is zoals gezegd het vermogen om te oordelen, het *Vermögen zu urteilen*: “We kunnen alle handelingen van het verstand herleiden tot oordelen, zodat we het *verstand* in het algemeen kunnen voorstellen als een *vermogen tot oordelen* [*ein Vermögen zu urteilen*]” (A69/B94). Kant voegt evenwel toe dat het *vermogen te oordelen* ook beschouwd kan worden als een vermogen om te *denken*, waarbij hij stelt:

Denken is kennen door middel van begrippen. Begrippen betrekken zich echter als predikaten van mogelijke oordelen op een of andere voorstelling van een nog onbepaald object. Het begrip lichaam duidt iets aan, bijvoorbeeld metaal, dat door dat begrip gekend kan worden. Het is alleen begrip doordat het andere voorstellingen onder zich bevat, door middel waarvan het zich op objecten kan betrekken (B-94).

Dit *loutere denken* kan dus *toch* aanleiding geven tot kennis van objecten. Dit is de kracht van de metafysische deductie, waarop we later nog terugkomen. Vooral de zinsneden “predikaten van mogelijke oordelen”, hetgeen wijst op de wens tot vervulling van de functie in $F(x)$, alsook “een nog onbepaald object”, hetgeen doet denken aan een fregeaanse conceptie van het argument, zullen van belang blijken te zijn. We zien dat de *act of handeling* zelf van het denken inderdaad gelijk is aan die van het oordeel. Beide vallen onder de definitie van de logische functie.²⁰ Herinner Kants definitie: “Onder een functie versta ik de eenheid van de handeling waarmee verschillende voorstellingen onder een gemeenschappelijke voorstelling worden gebracht” (B-93). Waarover deze act gaat, echter,

¹⁹ Zie Caird (1909, pp. 301-3).

²⁰ Merk op dat deze uitspraak een logische functie is.

m.a.w. wat voor voorstellingen er verbonden of gesubordineerd worden, zal bepalen of we te maken hebben met kennis dan wel met een louter denken.

Nu is er een verschil tussen het *Vermögen zu urteilen* en de *Urteilkraft*, i.e. het *oordeelsvermogen*. Dit laatste kan beschouwd worden als het vermogen om objecten die reeds aan de hand van begrippen geconstitueerd zijn onder begrippen te *subsumeren*. Nu kan het verstand, naast objecten onder begrippen te subsumeren, ook die begrippen welke in de categorieëntafel worden aangetroffen zelf voortbrengen. Volgens Longuenesse (2005, p. 95) behoren het oordeelsvermogen en het begripsvermogen in feite toe aan een enkel *Vermögen zu urteilen*.

Deze reductie van het begripsvermogen zowel als het oordeelsvermogen tot een *Vermögen zu urteilen* legitimeert volgens Longuenesse (2005, p. 96) Kants argument dat de eenheidsfuncties van het verstand overeenstemmen met de eenheidsfuncties van de oordelen: “Alle functies van het verstand kunnen dus gevonden worden als we de functies van de eenheid in oordelen volledig kunnen presenteren” (A69/B94). Zoals ook Caird, hoewel in soms vreemde bewoordingen (cf. “ideas”, “intelligence”) zegt:

[I]t suggested itself to Kant that formal Logic had already analysed the process by which the mind manipulates the content of the ideas which it already possesses, whatever be the source, a priori or a posteriori, from which it has derived them; and, though this is a different thing from the process by which *the mind goes beyond itself to apprehend objects* or to add new elements to those already combined in its ideas of objects, yet both processes belong to the same mind, and may be expected to have an intimate relation to each other. There will no doubt be an essential difference in the two processes, if, and in so far as, in the latter there is something which depends, not on the activity of the subjective intelligence, but on the object or on the way in which the subject is acted on by it (i.e., upon the affections of sense, and the nature of the sense affected). But, in so far as in both cases we have manifestations of the activity of the intelligence itself, they will be closely akin to each other; and what is ascertained of the one process may be expected to afford a clue to discover what is true of the other. In other words, the real process of intelligence, so far as it is a priori, may be expected to show characteristics identical with, or closely analogous to, those of its formal process (1909, pp. 297-8; mijn cursivering).

Dit geeft aanleiding tot de juistheid van een Tafel der oordelen *in het algemeen* (Longuenesse, 2005, p. 96). Hoe kunnen we echter de *specifieke* Tafel legitimeren? Deze moet immers onderhevig zijn aan *selectiecriteria*, te meer omdat we zien dat de oordeelstafel niet zomaar een weergave is van de formele logica, maar aanpassingen doorvoert. Dat is natuurlijk een veel moeilijker vraag, die ten andere niet het onderwerp van dit onderzoek uitmaakt. Het feit *dat* er een logische functie geëxpliciteerd wordt, die zowel naar de formele logica als naar de categorieën verwijst, is mijns inziens veel belangrijker dan *welke* het

uiteindelijk moeten zijn. Niettemin is het zinvol om onze blik te werpen op die oordeelstafel en de corresponderende tafel der categorieën, in het bijzonder op het moment van kwantiteit.

3.2. De oordeelstafel (§9, B-95-101)

De relatie tussen de logische functie en de oordeelsvormen is, zoals Allison mooi zegt, de relatie tussen functie en vorm, waarbij zoals in de architectuur geldt dat: “Thus, with due apology to Frank Lloyd Wright, one might say that for Kant “form follows function”” (2004, p. 148). Niettemin worden de oordeelsvormen reeds door het functiebegrip geanticipeerd: “The “action” in question is judgment, and its “unity” is the underlying rule in accordance with which the different representations are connected in a judgment (Allison, 2004, p. 148).

²¹

Zich tot de loutere vorm van de oordelen kerend door van al hun inhoud te abstraheren, meent Kant in staat te zijn “de functie van het denken in het oordeel onder vier rubrieken” in te kunnen delen, elk “drie momenten bevattend”, en deze te presenteren in zijn aloude oordeelstafel (B95). Hoewel de tafel verwijst naar de formele logica, wijkt ze er toch in belangrijke mate van af, met name in het geval van de introductie en betekenis van het “derde moment”. Ze wijkt af van de formele logica omdat ze, zoals gezegd, transcendentaal is; bijgevolg mogen we ook concluderen dat de toevoeging van het derde moment precies de transcendentale ingreep zal zijn, m.a.w. op zijn zachtst gezegd relevant zal zijn voor de constitutie van het object. Ik beperk mij tot een uitgebreide consideratie van de eerste rubriek (van *kwantiteit*), en een summiere bespreking van de drie laatste (van *kwaliteit*, *relatie* en *modaliteit*).

3.2.1. Kwantiteit van de oordelen

Kant voegt het singuliere oordeel toe aan het algemene en bijzondere, hetgeen vanuit louter formeel oogpunt slechts een tautologische specificatie kan betekenen:

De logici zeggen terecht dat men bij het gebruik van oordelen in syllogismen de singuliere oordelen kan behandelen als algemene oordelen. Want omdat ze geen

²¹ Zo gaat Allison verder: Since this rule is itself a concept or way of conceptualizing, it suggests the possibility that there may be such a rule embedded in every judgmental form, specifying the manner in which the representations must be connected insofar as one judges under that form. Such a concept rule would not be a category, since it is not a “concept of an object in general”; but it might appropriately be characterized as “precatogoreal” or even “proleptically catogoreal,” in much the same sense as we saw in chapter 4 that an unconceptualized intuition might be viewed as proleptically a representation of an individual (2004, p. 148).

omvang hebben, kan het predikaat ervan niet op een deel betrokken zijn van wat het begrip van het subject omvat, en van een ander deel zijn uitgesloten. Het predikaat geldt dus zonder uitzondering voor het begrip van het subject, alsof het een algemeengeldig begrip was, en het predikaat voor de hele omvang gold (B96).

Men kan dit proberen begrijpen door ten eerste te zien dat oordelen bestaan uit een subject-begrip en een predikaat-begrip, waarbij de voorstellingen die onder elk van beide vallen (i.e. de *extensie*), vergeleken worden en dat er ten tweede, op basis van die vergelijking kan uitgemaakt worden of we te maken hebben met een bijzonder of algemeen oordeel, van waaruit zodoende een specifieke subordinatie van de begrippen kan voortkomen. We zien dat bij een bijzonder oordeel de extensie van het subject-begrip slechts ten dele vervat zit in de extensie van het predikaat-begrip, en dat daarentegen bij een algemeen oordeel de extensie van het subject volledig vervat zit in de extensie van het predikaat (Longuenesse, 2005, p. 96-100). Het punt dat de logici volgens Kant zouden maken is dat, volgens deze invulling van de mogelijke vormen van subordinatie, een singulier oordeel gewoonweg een algemeen oordeel is. Ik geef enkele voorbeelden:

- Algemeen: Alle honden zijn zoogdieren.
- Bijzonder: Sommige honden zijn bordercollies.
- Singulier: Mijn hond is een bordercollie.

Ik kan hier dus, alsof het een algemeen oordeel was, van mijn hond zeggen dat het een bordercollie is, zonder uitzondering. De extensie van het subject, ‘mijn hond’, kan volledig onder de extensie van het predikaat, ‘bordercollie’, gebracht worden.²² Nu moet er tussen een algemeen en een singulier oordeel niettemin een verschil gemaakt worden volgens Kant:

Als we daarentegen een singulier oordeel met een algemeen oordeel vergelijken met het oog op de kwantiteit van kennis, dan verhoudt zich het eerste tot het tweede als eenheid tot oneindigheid, en is er op zichzelf dus wezenlijk van onderscheiden (B-96).

Twee zaken vallen op. Ten eerste, het verschil tussen singulariteit en algemeenheid moet worden gemaakt met het oog op het verschil in *kennis* dat gegenereerd wordt. Bijkomend, zoals ook Longuenesse veronderstelt, maakt het een wereld van verschil of men kennis heeft ten aanzien van één object of een hele ‘set’ aan objecten (2005, pp. 96-100). Dat veronderstelt alleszins een wijziging in de algemene opdracht van de logica:

²² Zoals Thompson zegt, is de term ‘extensie’ eigenlijk misplaatst ten aanzien van een subject-begrip in singuliere oordelen: omdat ‘mijn hond’ de extensie van ‘mijn hond’ is (er is sprake van identiteit), is het niet juist om te zeggen dat ik de extensie ervan onder het begrip ‘bordercollie’ breng, alsof mijn hond nog verder opgedeeld kan worden. Men zou misschien kunnen zeggen dat het bij singuliere oordelen met name over de ‘intensie’ van het subject-begrip gaat. Immers zijn extensie (‘Umfang’) en intensie (‘Inhalt’) volgens Kant omgekeerd evenredig, zoals blijkt uit de *Jäsche Logic*: “Intension and extension of a concept have an inverse relation to each other. The more a concept contains under it, the less it contains in it” (1988, pp. 101-2).

Wanneer ik dus een singulier oordeel (*judicium singulare*) niet alleen met betrekking tot zijn *innerlijke geldigheid* beschouw [i.e. de vergelijking van de extensie van het predicaat met de extensie van het subject], maar als kennis in het algemeen met betrekking tot de kwantiteit die het in vergelijking met andere kennis heeft, dan verschilt het wel degelijk van algemene oordelen (*judicia communia*) (...) (B-96; mijn cursivering).

Een oordeel beschouwen met betrekking tot zijn innerlijke geldigheid betreft het *louter syllogistische of formele* aspect van dat oordeel. Dat is echter niet de bedoeling van de oordeelstafel. Zij is immers transcendentiaal, dwz. dat ze een logica voorstelt die zich losmaakt van de beschouwing van de innerlijke geldigheid van oordelen en hierdoor buiten haar eigen voegen treedt. Zodoende:

(...) en verdient het [singuliere oordeel] in een volledige tafel van de momenten van het denken in het algemeen een eigen plaats (dat is natuurlijk niet zo in een logica die zich louter tot het gebruik van de oordelen ten opzichte van elkaar beperkt) (B-96-7).

Dit kan beschouwd worden als een *anticipatie* van het moment waarop deze oordelen tot volle transcendentale wasdom komen. Zoals Caird zegt over het verschil tussen een formele logica en een transcendentale:

Here we have to do not with the analysis of a complex conception of an object which is already formed, but with the first formation of the conception of the object, or with the addition of new elements to it (1909, p. 299).

De mogelijkheid van de categorieën, die het object bepalen (“first formation of the concepts of the object”), sluit derhalve de expositie van de logische oordeelsfuncties in.

3.2.2. Kwaliteit van de oordelen

Ook de kwaliteit van oordelen laat zich onderscheiden door een vergelijking volgens extensie. Zoals Longuenesse (2005, pp. 96-100) leert: er is sprake van een bevestigend oordeel wanneer de extensie van het subject (bijv. mens) vervat zit in de extensie van het predicaat (bijv. sterfelijk), en er is sprake van een ontkennend oordeel wanneer de extensie van het subject (bijv. mens) *niet* vervat zit in de extensie van het predicaat (bijv. onsterfelijk). Dit geeft ons de *kwaliteit* van oordelen, voor zover deze bevestigend of ontkennend zijn. Het transcendentale niveau dat we reeds aan het werk zaken bij de kwantiteit treedt echter ook in deze rubriek op, alwaar een oneindig oordeel net zo goed, althans volgens formele logica, een bevestigend oordeel kan zijn (B-97). Hier wordt duidelijk hoe formeel de algemene logica

kan zijn. De reden waarom een oneindig oordeel evengoed bevestigend is, is opvallend: “Die algemene logica abstraheert namelijk van alle inhoud van het predikaat (ook als het ontkennend is) en let er alleen op of dat aan het subject wordt toegekend of eraan wordt tegengesteld” (B-96). Dat wil zeggen dat het er, voor een bevestigend oordeel, niet toe doet of de negatie (‘niet’) vasthangt aan subject (bijv. ‘Hij is niet-menselijk’) of aan de copula (bijv. ‘Hij is-niet menselijk’). Beide voorbeelden zijn bevestigend, hoewel het eerste voorbeeld natuurlijk een oneindig oordeel uitmaakt. Althans voor de transcendentale logica, die “beschouwt het oordeel echter ook met betrekking tot de waarde of de inhoud van een logische bevestiging door middel van een louter ontkennend predikaat en stelt vast wat zo’n bevestiging aan het geheel van kennis bijdraagt” (B97). Inderdaad lijkt er een enorm epistemisch verschil te bestaan tussen beide voorbeelden. Het oneindige oordeel heet ‘oneindig’ omdat het als het ware een onontgonnen wereld van mogelijke predikaten opent:

Met de zin ‘De ziel is niet-sterfelijk’ spreek ik nu, wat de logische vorm betreft, werkelijk een bevestiging uit, doordat ik de ziel in de onbeperkte omvang van de niet-sterfelijke wezens plaats (...) Deze oordelen, oneindig ten aanzien van hun logische omvang, zijn dus in feite alleen beperkend ten aanzien van de inhoud van de kennis in het algemeen en mogen in zoverre in de transcendentale tafel van alle momenten van het denken in oordelen niet ontbreken, omdat de daarbij uitgeoefende functie van het verstand misschien belangrijk kan zijn op het terrein van de zuivere *a priori*-verstandskennis (B-97).²³

3.2.3. Relatie van de oordelen

De relaties of “verhoudingen van het denken in oordelen” zijn alle te herleiden (1) tot de verhouding tussen *subject en predikaat*, hetgeen m.i. duidelijk van toepassing is op alle andere rubrieken, in zoverre die een enkel oordeel beschouwen; (2) tot de verhouding tussen *oorzaak en gevolg*, hetgeen m.i. ook van toepassing is op de andere rubrieken, in zoverre deze twee oordelen betreffen en hun onderlinge relatie; en (3) tot de verhouding van alle kennis, de indeling ervan en de manier waarop deze ingedeelde kennis zich onderling verhoudt, hetgeen m.i. een resultaat kan zijn van alle andere rubrieken en momenten, in zoverre die een *systeem* van oordelen op het oog hebben (B-98). Vooral dit disjunctief oordeel is opvallend:

Tenslotte bevat het disjunctieve oordeel een verhouding van twee of meer uitspraken ten opzichte van elkaar, geen verhouding echter van opeenvolging, maar van logische tegenstelling voorzover de sfeer van de ene die van de andere uitsluit, maar tegelijk

²³ De kwantitatieve en kwalitatieve oordelen kunnen nu gecombineerd worden: algemeen bevestigend, algemeen ontkennend, bijzonder ontkennend, bijzonder bevestigend (cf. Longuenesse, 2005, pp. 96-100).

een van gemeenschap, voorzover ze samen de sfeer van de eigenlijke kenniseenheid vullen. (...) In een disjunctief oordeel bestaat dus een zekere gemeenschap van kenniseenheden, die inhoudt dat ze elkaar wederzijds uitsluiten, maar daardoor in hun *geheel* de ware kennis bepalen, omdat ze allemaal samen de gehele inhoud van van een enkele gegeven kenniseenheid uitmaken (B99).

Wanneer we bij de kwaliteit van oordelen (cf. supra) zagen dat het bevestigend oordeel met een op zichzelf ontkenkend predikaat, i.e., een oneindig oordeel, duidt op een oneindige sfeer van mogelijke predikaten die er, nog los van het subject in kwestie, kunnen zijn, dan geldt dit op een gelijksoortige manier voor het disjunctieve oordeel, alwaar elkaar ten aanzien van een enkel subject ontkenkende sferen van kennis niettemin in dezelfde wereld, als systeem van kennis, bevestigd moeten worden. Dit kan inderdaad beschouwd worden als een *noodzakelijke, doch formeel uitgedrukte*, veronderstelling voor een systeem van kennis: “Kennis wegnemen uit een van deze sferen betekent haar in een van de andere sferen onderbrengen, en kennis in een sfeer onderbrengen betekent haar uit de andere sferen verwijderen” (B-99). Deze uitspraak wordt gefundeerd door de disjunctie die delen uitdrukt, maar alludeert ook op een systeem dat een geheel uitdrukt.

3.2.4. Modaliteit van de oordelen

Deze oordeelsvorm staat enigszins apart, omdat ze geen bijdrage levert aan de *inhoud* van het oordeel “maar alleen de waarde betreft van het copula *met betrekking tot het denken in het algemeen*” (B-100; mijn cursivering). Derhalve kunnen de drie functies van de modaliteit - problematisch, assertorisch en noodzakelijk - beschouwd worden als de “drie momenten van het denken in het algemeen” (B-101), i.e., de drie stadia van het oordeelsvermogen. Het problematische oordeel neemt bevestiging of ontkenning aan als *louter mogelijk* en dit op basis een ‘vrije’ of ‘willekeurige’ keuze vanwege het verstand - het is niet objectief. Het betreft immers slechts een *logische mogelijkheid*. In een assertorisch oordeel zal men daarentegen de ontkenning of bevestiging als *waar of werkelijk* beschouwen, omdat het oordeel verbonden is met iets wat uit het verstand vloeit. In een apodictisch oordeel moet de ontkenning of bevestiging door het verstand als *noodzakelijk* worden beschouwd, omdat het wordt gezien als door de wetten van het verstand zelf bepaald - het is met andere woorden *a priori* - en is dus *logisch noodzakelijk* (B-100-411).²⁴

Zo ziet men heel duidelijk dat de logische oordeelsvormen, hoewel ze een leidraad of *Leitfaden* vormen tot de ontdekking van alle zuivere verstandsbegrippen, op hun beurt ook hun ‘bestaansreden’ in de *Kritiek* zowel als hun aard te danken hebben aan de zoektocht naar

²⁴ Cf. Allison (2004, pp. 138-9).

die zuivere verstandsbegrippen überhaupt. Dit kan ook gezegd worden ten aanzien van alle andere oordeelsvormen. Longuenesse vat het mooi samen:

So the table, in the end, is fairly simple: it is a table of forms of concept subordination (quantity and quality) where, to the classical distinctions (universal and particular, affirmative and negative), is added under each title a form that allows special consideration of individual objects (singular judgment) and their relation to a conceptual space that is indefinitely determinable (infinite judgment). And it is a table where judgments are taken to be possible premises for inferences (relation) and are taken to derive their modality from their relation to other judgments or their place in inferences (modality) (2005, pp. 99-100).

Maar het is meer dan dat. Niet enkel heeft de articulatie van de logische oordeelsvormen pas zin wil men de categorieën *ontdekken*, maar zijn de logische oordeelsvormen *zelf* op weg naar de categorieën, daar de aard van het oordeel erin bestaat verbinding te willen bewerkstelligen tussen verschillende voorstellingen en aldus de zintuiglijke voorstelling hoe dan ook hun pad zal kruisen.²⁵

3.3. De tafel der categorieën (§10)

Wanneer de algemene logica “van alle inhoud van de kennis” abstraheert en “verwacht dat haar van elders, om het even vanwaar [sic], voorstellingen worden gegeven, om die analytisch in begrippen te veranderen” (B-102), dan veronderstelt dit dat er reeds sprake is van voorstellingen van objecten. De vraag naar die voorstellingen wordt enkel gesteld en beantwoord in de transcendentale logica, waarvoor “een menigvuldigheid van de *a priori*-zintuiglijkheid” ligt, “zonder welke de verstandsbegrippen (...) volkomen leeg zouden zijn” (B-102) en die ervoor zorgt dat de algemene logica zelfs maar van inhoud *kan* abstraheren.

Deze inhoud komt echter ook niet zomaar tot stand; hoewel de zintuiglijkheid ons verstand weet te *prikkelen*, i.e., in de receptiviteit van een menigvuldigheid, vergt dit nog de spontaniteit van het verstand die deze menigvuldigheid weet te *doorlopen* door middel van een speciaal proces dat Kant *synthese* noemt (B-102). Zijn algemene definitie daarvan koppelt duidelijk terug naar de algemene definitie van de functie (B-93). Beide leggen alvast rekenschap af van ‘veelheid’ en ‘eenheid’:

Onder een functie versta ik de eenheid van de handeling waarmee verschillende voorstellingen onder een gemeenschappelijke voorstelling worden gebracht (B93).

²⁵ Misschien heeft Fugate (2014, p. 178) gelijk wanneer hij in dat verband over teleologie spreekt. Dit is echter stof voor verder onderzoek.

Onder *synthese* in de meest algemene zin versta ik de handeling die verschillende voorstellingen bij elkaar voegt en hun menigvuldigheid in één kenniseenheid vat (B-103).

Nu is het voor Kant “pas de synthese van een menigvuldigheid (of die nu empirisch of *a priori* gegeven is) die kennis voortbrengt” (B-103). Zo’n synthese is echter geen *voldoende* grond voor kennis. Voor kennis hebben we immers *begrippen* nodig, terwijl de synthese in haar basale vorm integendeel wordt uitgevoerd door de blinde kracht van de *verbeelding*. Deze synthese, bewerkstelligd door de verbeeldingskracht, wordt pas in een tweede instantie *tot begrippen gebracht* door het verstand, en resulteert dan pas in “kennis in de eigenlijke zin” (B-103). Wanneer we nu van deze verbeeldingskracht en de rol ervan in de synthese abstraheren, komen we tot “[d]e zuivere synthese, algemeen voorgesteld” (B-104), hetgeen eigenlijk het zuivere verstandsbegrip of de categorie is. De isolatie van de zuivere synthese, wat een transcendente ingreep is, betreft dus de synthese voor zover ze enkel op een begrip berust:

Onder deze synthese versta ik een synthese die op een grond van synthetische *a priori*-eenheid berust: zo is ons tellen (en dat is vooral te merken bij grote getallen) een *synthese volgens begrippen*, omdat dat volgens een gemeenschappelijke grond van eenheid gebeurt (bijv. die van het tientallig stelsel) (B-104).

Zodoende kan een synthese, en hiermee verwijs ik terug naar de algemene definitie (B-103), *tot eenheid* gebracht worden: “Met dit begrip wordt dus de eenheid in de synthese van het menigvuldige noodzakelijk” (B-104), hetgeen vereist is voor analyse en vergelijking in analytische oordelen, waarbij voorstellingen “*onder een begrip*” worden gebracht, terwijl de transcendente logica ons leert hoe “*zuivere syntheses van voorstellingen*”, eerder dan voorstellingen, “*tot begrippen worden gebracht*” (B-104; mijn cursivering). We kunnen het proces in drie stappen samenvatten: van menigvuldigheid, via synthese, tot eenheid (B-104). Maar in een terugkerende denkbeweging kunnen we stellen dat de “begrippen waarin deze eenheid gedacht wordt”, de zuivere verstandsbegrippen of categorieën namelijk, zich *a priori* op objecten betrekken, en zodoende fungeren als functie en argument, “op een manier die de algemene logica niet tot stand kan brengen” (B-105).

Nu komen we, in overeenstemming met het argument voor hun identiteit met de logische oordeelsvormen (cf. supra, en B104-5), tot de lijst van alle categorieën (B-106).²⁶ Na een korte vergelijking met die van Aristoteles - die de taak op inductieve in plaats van principiële wijze op zich had genomen en zo op ongerijmdheden en onvolledigheden uitgekomen zou zijn - en enkele methodische beschouwingen over het latere werk dat nog gedaan moet

²⁶ Voor de **kwantiteit**: *Eenheid, Veelheid, Alheid*; voor de **kwaliteit**: *Realiteit, Negatie, Beperking*; voor de **relatie**: van *inherentie*, van *causaliteit*, van *gemeenschap*; voor de **modaliteit**: *Mogelijkheid, Bestaan, Noodzakelijkheid* (B-106).

worden - met name het formuleren van net zo zuivere *afgeleide verstandsbegrippen* (B-107-110) - geeft Kant enkele interessante opmerkingen over zijn categorieëntafel, waarvan de eerste twee hier besproken zullen worden.

3.3.1. De eerste opmerking

Kant zegt dat de tafel, die in vier rubrieken ingedeeld is, eigenlijk ook opgevat kan worden als bestaande uit twee delen. Het eerste deel, dat de rubrieken van kwantiteit en kwaliteit omvat, is gericht “op objecten van de aanschouwing (zowel de zuivere als de empirische)” en bestaat uit de *mathematische* categorieën. Het tweede deel, dat logischerwijs de rubrieken van relatie en modaliteit bevat, is gericht “op de existentie van die objecten [van de aanschouwing] (ofwel in hun verhouding tot elkaar [i.e., relatie], ofwel tot het verstand [i.e., modaliteit]” en bevat de *dynamische* categorieën (B-110). Dit is voor De Vleeschauwer een rechtstreekse instantiatie van de transcendentale logica, implicerend dat de formele logica verlaten is, daar er sprake is van een functionele betrokkenheid van de begrippen op mogelijke objecten:

Dans cette nouvelle division toute l’analogie avec la table des jugements s’est perdue (...), et le principe qui la gouverne n’est pas de l’ordre de la logique formelle, mais de l’ordre de la logique transcendantale. Le principe conducteur se rapporte à l’usage des catégories dans l’élaboration de la connaissance de l’objet (1937, p. 47).

Het is verwarrend wat hier gezegd wordt door De Vleeschauwer, omdat het enerzijds letterlijk on-kantiaans is om te zeggen dat elke analogie met de oordeelstafel verloren is en anderzijds terecht is om op te merken dat de formele logica plaats heeft moeten maken voor de transcendentale (cf. infra, De tweede opmerking). Niettemin heeft De Vleeschauwer gelijk dat door het onderscheid tussen dynamische en mathematische categorieën de idee van een object onherroepelijk deel uitmaakt van het zuivere verstandsbegrip. Het onderscheid is zelfs functioneel betrokken op die idee. Hij verwijst daarvoor naar volgende uitspraak van Kant uit *De grondbeginselen*, alwaar de principes worden uitgelegd volgens dewelke de categorieën toegepast dienen te worden: “Bij de toepassing van de zuivere verstandsbegrippen op mogelijke ervaring is het gebruik van hun synthese ofwel *mathematisch*, ofwel *dynamisch*: want ze betreft ofwel alleen de *aanschouwing*, ofwel het *bestaan* van een verschijning in het algemeen” (B-199).

De Vleeschauwer wijst erop dat de bewoordingen ‘mathematisch’ en ‘dynamisch’ niet betekenen dat het gaat om categorieën ter constructie van de wiskunde dan wel van de fysica maar dat “[i]ls ne concernent que des rapports logiques” (1937, p. 48; B-202). Eigenlijk gaat het, in overeenstemming met de specifieke logische relaties die de categorieën bevatten, om het soort synthese dat bewerkstelligd wordt door de dynamische dan wel mathematische

categorieën. In een voetnoot (B-201-2) zegt Kant dat alle samenvoeging (*conjunctio*) ofwel samenstelling (*compositio*) ofwel verbinding (*nexus*) is. *Compositio*, het woord zegt het zegt al, laat toe dat er op willekeurige wijze elementen worden samengevoegd, hetgeen in het geval van de geometrie inderdaad toegelaten is indien de elementen in kwestie gelijksoortig zijn (bijv. bij het samenstellen van een vierkant uit twee driehoeken). *Nexus* daarentegen veronderstelt dat de elementen die samengevoegd worden *noodzakelijk* en *a priori* bij elkaar horen, hoewel ze ongelijksoortig zijn (bijv. een substantie en een accident, een oorzaak en een gevolg). Op basis hiervan zegt Kant:

Ik noem deze niet-willekeurige verbinding *dynamisch*, omdat ze de verbinding van het *bestaan* van het menigvuldige betreft. Deze verbinding kan weer worden ingedeeld in de *fysische*, die van de verschijningen onderling, en de *metafysische* verbinding, die van de verschijningen in het *a priori*-kenvermogen (B-201-2).

De Vleeschauwer onderscheidt de dynamische van de mathematische categorieën op vier verschillende manieren, die niettemin hun samenwerking en onderlinge verhouding benadrukken. In het kort komt het er mijns inziens op neer dat de twee zich op een verschillend *niveau* van synthese bevinden. Het object van de aanschouwing wordt in de eerste plaats, nog los van enige empirische bevindingen, maar wel op basis van een menigvuldigheid, door de mathematische categorieën *geconstrueerd*, terwijl een empirische relatie tussen de reeds geconstrueerde objecten van de aanschouwing in de tweede plaats wordt *geconstateerd*. In dat laatste geval gelden de categorieën als *regulatief* ten aanzien van het constateren van een relatie tussen heterogene objecten in de ervaring, terwijl in het eerste geval de categorieën *constitutief* zijn voor het object in de aanschouwing (De Vleeschauwer, 1937, pp. 49-54). De eigenlijke behandeling van deze categorieën en hoe ze synthese voltrekken, vinden we terug in *De analytica van de grondbeginselen*. Pas in de tweede editie van de *Kritiek* werd hun bespreking toegevoegd aan de metafysische deductie.

Voor dit onderzoek is het onderscheid tussen mathematische en dynamische categorieën van belang omdat het lijkt te wijzen op het bestaan van twee verschillende logische functies die de synthese begeleiden. Het is uiteraard zo dat aan elke categorie een eigen oordeelsvorm ten grondslag ligt. Wat de logische functie betreft, zien we echter nu in dat deze op zijn minst op het niveau van de aanschouwing als op het niveau van de ervaring van toepassing is, dat zij een constituerende zowel als regulatieve rol speelt. Voor het eerste niveau staat de constitutie of constructie van het object op het spel, terwijl het tweede niveau dat object als gegeven beschouwt. Niettemin betreft de functie ook daar het *mogelijk maken* van de ervaring (van objecten).

3.3.2. De tweede opmerking

3.3.2.1. Algemeen

Vervolgens werpt Kant zijn licht op de drievoudige indeling die elke rubriek of klasse toekomt, “wat tot nadenken stemt, omdat een *a priori*-indeling van begrippen anders altijd dichotomisch [tweevoudig] moet zijn” (B-110). Hij maakt daarbij de verklarende opmerking, die van groot transcendentiaal belang zal blijken te zijn, dat “de derde categorie overal ontstaat uit de verbinding van de eerste met de tweede categorie uit haar klasse” (B-110). De Vleeschauwer leert dat deze verbinding moet begrepen worden met in het achterhoofd een specifieke synthese, die de categorieën namelijk *a priori* uitdrukken: “La troisième catégorie dans chaque titre résulte d’une *synthèse spécifique* et non d’une pure combinaison des deux premières” (1937, p. 58; mijn cursivering). Caird interpreteert het proces dat deze trichotomie uitdrukt in termen van de *conditie*, het *geconditioneerde* en het *resultaat* van die conditionering: “[T]he division must be a trichotomy: for it must be a division which includes, first, a condition, then a conditioned, and thirdly the conception which arises from the union of these two” (1909, p. 313). Je zou dus zelfs binnen - in plaats van slechts ten gevolge van - het categoriaal systeem, dwz. binnen een rubriek, de logische functie ($y = F(x)$) kunnen herkennen, waarbij we de eerste categorie zien als het functiebegrip, de tweede als het argument en de derde als de functiewaarde, die in dit geval een (zuiver verstands-) *begrip* en geen object uitmaakt.

In het licht van de connectie tussen de logische functie en het oordeel zou een dergelijke interpretatie van de trichotomie ons er toe kunnen aanmanen om weerom het *vermogen te oordelen* te betrekken in een studie van de categorieën. Kant zegt inderdaad dat opdat men tot dit derde moment kan komen, er een “bijzondere handeling van het verstand vereist is” (B-111). Wanneer we de *kwantiteit* als voorbeeld nemen, “Zo is de *alheid* (totaliteit) niets anders dan veelheid beschouwd als eenheid” (B-111), en het zo interpreteren dat de bijzondere handeling van het verstand die dit bewerkstelligt in de synthese een oordeel betreft, zien we inderdaad dat de verbinding in kwestie niet *zomaar* mogelijk is: “Zo is het begrip van een *getal* (dat tot de categorie van de alheid behoort) niet altijd mogelijk waar de begrippen van veelheid en eenheid gegeven zijn (bijv. in de voorstelling van het oneindige)” (B-111).

Meer nog kunnen we stellen dat de begrippen eenheid en veelheid aan vervollediging of vervulling toe zijn: “La catégorie d’unité n’exprime pas d’elle-même qu’elle est formée d’une multiplicité; la catégorie de pluralité à son tour ne dit pas que la multiplicité est synthétisée dans l’unité (De Vleeschauwer, 1937, pp. 58-9). Ergens wijzen eenheid en veelheid, althans in isolatie begrepen (zoals in de Tafel het geval is), voor de interpretator toch in de richting

van hun mogelijke combinatie - omdat ze zelf op arbitraire wijze onvolledig zijn, moeten we concluderen dat ze als het ware uit elkaar geïsoleerd werden. Niettemin fungeren ze mijns inziens, zoals in de Tafel, als onderscheiden mogelijkheidsvoorwaarden van hun mogelijke synthese. Zo is alheid eigenlijk niets anders dan het resultaat van zo'n, evenwel specifieke, synthese: "Donc la synthèse du multiple dans l'unité requiert une fonction spécifique de l'entendement" (De Vleeschauwer, 1937, p. 59).

Volgens Caird betekent dit alles evenwel, en in het bijzonder de dynamiek van de drievoudige structuur, dat de invloed van de formele logica, die wel nog voelbaar zou zijn in de oordeelstafel, in de categorieëntafel geëlimineerd is, daar zo'n drievoudige structuur in een formalistisch kader ondenkbaar is:

But if this be true, it follows that for formal Logic there never can be any third category, and it can, therefore, give us no real help in the discovery of a list, the essential feature of which is triplicity. Or, to put the same idea in another form, it is useless in a thought which proceeds by mere identity, to seek for the same elements which are to be discovered in a thought which proceeds by differentiation and integration. The third category, expressing, as Kant himself says, the combination of the other two, involves a function of thought for which in mere formal Logic there is no room (1909, p. 313).

Borboa (2018) beklemtoont bijkomend dat de *speciale handeling* onderliggend aan de afleiding van de derde categorie eveneens gepaard moet gaan met de erkenning van een zekere heterogeniteit tussen de oordeelsfuncties en de categorieën:

It is worth emphasizing that Kant's explicitly discussing the special act as precisely what explains why the third category under each heading is non-derivative counts against interpretations on which the same act that combines the first two categories to produce the third in each class also combines the first two logical function/forms to produce the third in each class (Borboa, 2018, p. 514).

De gedachte dat bijv. eenzelfde handeling van het verstand ten grondslag ligt aan enerzijds de afleiding van alheid uit eenheid en veelheid en anderzijds de afleiding van het singuliere oordeel uit het bijzondere en algemene, is dus niet verdedigbaar. Aangezien de derde categorie geen *logisch derivaat* kan zijn van de eerste twee, waardoor het dus geen 'afgeleid begrip' kan zijn, maar het niettemin de verbinding van de eerste twee voorstaat, moet het gegrond zijn in een speciale handeling van het verstand, hetgeen niet opgaat voor het derde moment in de oordeelstafel, dat wel als *logisch derivaat* kan gelden (namelijk als tautologie, cf. supra). Dat impliceert inderdaad een heterogeniteit tussen de functies en de categorieën. Indien er voor de afleiding van de derde *categorie* geen speciale handeling vereist was, dan zou deze afleiding op dezelfde handeling berusten als deze die onderliggend is aan de

afleiding van de derde *functie*. Dan zou er een homogeniteit zijn tussen functies en categorieën, wat dus niet het geval is.

Dit wil echter nog niet zeggen dat er tussen beide geen principiële *connectie* is. De heterogeniteit betreft in dezen namelijk zeer precies de relatie van de derde functie tot de derde categorie: “that there is an asymmetry in the function-category relations such that the way the third categories are derived from the corresponding functions is importantly different from the way the first two categories are derived” (Borboa, 2018, p. 513). Dit toont dat de derde categorie wel degelijk nog in een bepaalde verhouding staat tot de derde functie. Deze verhouding zou echter volkomen verschillend zijn van de verhouding tussen de eerste twee categorieën en hun respectievelijke functies. Er is in overeenstemming met Borboa’s interpretatie een *verschil* tussen de categorieën en hun functies (de relatie tussen de functies is louter deze van logische afleiding) zowel als een *connectie* (de derde categorie staat op een speciale manier in relatie tot de derde functie).

Wanneer iets onder de eerste categorie valt zowel als onder de tweede, dan kan er sprake zijn van de derde categorie. Zodoende verwijst de derde naar de eerste twee. Dit gebeurt evenwel op zo’n manier dat de tweede categorie van de eerste is *afgeleid*:

Kant here [in een brief aan Schultz] explicitly claims that each third category not only contains the first two corresponding categories as its marks but also connects these two categories such that *the second is derived from the first*. In other words, each third category is the concept of something that falls under the first category but only *on the condition that it falls under the second category*. Because the content of the third category is such that if it falls under the first category then it falls under the second, *the third category contains the derivation of the second from the first* (Borboa, 2018, p. 516)

De interne dynamiek gaat in twee richtingen. Enerzijds is de tweede categorie een aanvullende noodzakelijke vereiste om van de derde te kunnen spreken; anderzijds is de tweede categorie noodzakelijkerwijs het gevolg van het feit dat, in het geval van de derde categorie, iets onder de eerste categorie valt. Het is dus niet zo dat indien er iets onder de eerste en tweede categorie valt, er automatisch sprake is van de derde. Er is meer nodig dan dat: de tweede moet, zoals gezegd, uit de eerste *volgen*. Deze interpretatie laat een mooi begrip toe van bijv. de categorieën van modaliteit:

He [Kant] notes that necessity is nothing other than existence that can be inferred from possibility. In other words, something is necessary if its existence follows from its possibility. Thus, the concept of necessity contains the derivation of existence from possibility (Borboa, 2018, p. 516).

Hier impliceert de derde categorie dus dat de tweede uit de eerste kan worden afgeleid. In retrospectie kan men echter redeneren dat indien iets onder de eerste categorie valt, maar blijkt dat deze ook onder de tweede valt, er sprake is van de derde categorie, omdat de tweede in dat geval blijkt te volgen uit de eerste. Exact dezelfde dynamiek gaat op voor bijv. de categorieën van relatie:

“Similarly, the concept of community is the reciprocal causality of substances with regard to their determinations. In other words, a community is such that if it is a substance, then it is a cause (i. e., then it enters into causal relations that determine effects in other substances). Thus, the concept of community contains the derivation of causality from substance” (Borboa, 2018, p. 516).

Dit vergt een speciale handeling van het verstand, die wordt ‘belichaamd’ door de derde categorie zelf. Dit impliceert mijns inziens de onmogelijkheid om de derde categorie *slechts* als logisch resultaat van de eerste twee te beschouwen. De verbinding die wordt bewerkstelligd - ten gevolge van een speciale handeling van het verstand - moet ergens door gedragen worden, en het is hier dat de oordeelstafel terug in het spel komt.

Borboa linkt, geheel in overeenstemming met het project van deze thesis, de speciale handeling van het verstand, verondersteld in de derde categorie, aan Kants algemene omschrijving van de logische functie (B-93). Hij focust op de eenheid die van deze functie uitgaat, eerder dan op de verbindende handeling die eruit voortvloeit; de verbindende handeling veronderstelt immers dat er een eenheid aan ten grondslag ligt:

[I]t [de logische functie] involves not just the act of ordering representations under concepts, but also *providing a unity* to such representation-ordering acts. Emphasizing that functions are *first and foremost unities of representation-ordering acts, rather than representation-ordering acts themselves*, helps us see that the same function can be used to order different representation-ordering acts, i. e., acts that order different kinds of representations (Borboa, 2018, p. 517; mijn cursivering).

De verbindende handeling zelf is natuurlijk betrokken op het soort verbinding of ordening dat erdoor bewerkstelligd kan worden. Men zou dit aspect van de functie kunnen begrijpen als een beklemtoning van de fregeaanse logische functie voor zover die iets van de orde van de functiewaarde weet te bewerkstelligen. Waar Borboa echter op doelt is het expliciteren van de grond van eenheid die hieraan ten grondslag ligt, met andere woorden niet de beklemtoning van de functiewaarde als wel van de eenheid die uitgaat van het ‘ $F()$ ’. Deze eenheid kan op verschillende terreinen ingezet worden, zo ook - en misschien wel in de eerste plaats - op de categorieën zelf, aldus Borboa:

For my purposes, what matters is that *logical functions can be used to unite acts that order the categories. In other words, the logical functions can be employed to order*

different manifolds of representations under a concept, including manifolds consisting of the first two categories under a heading (2018, p. 517; mijn cursiveringen).

Dit bevestigt mijn intuïtie dat het fregeaanse functiebegrip toepassing kan vinden op het niveau van de categorieën zelf, waar ook Caird reeds op alludeerde in termen van de conditionering van het geconditioneerde (cf. supra). Voor Borboa zal de logische functie de grond vormen van de speciale handeling van het verstand, vereist voor de mogelijkheid van de derde categorie:

It is therefore open to us to hold that the third logical functions in particular can be exercised in a way that orders the first two categories (under the corresponding heading) under a concept. This concept is plausibly the corresponding third category, for as we have seen, Kant claims the third category contains precisely these two concepts. *The result of ordering the first two concepts under each heading using the corresponding third logical function is therefore plausibly seen as the derivation of the third category.* As such, this particular employment of the third logical functions is a plausible candidate for the special act of the understanding involved in deriving the third categories (2018, p. 517; mijn cursiveringen).

Zo wordt de derde oordeelsfunctie ingeroepen om de derde categorie mogelijk te maken, en is de invloed van de oordeelstafel, met andere woorden van de functie, op de tafel der categorieën duidelijk.

3.3.2.2. Alheid

Passen we deze hypothese van Borboa toe op de rubriek van kwantiteit, dan zien we heel duidelijk hoe een logische functie in staat is om twee categorieën die als argumenten gelden, te verbinden tot een derde categorie die volgens dezelfde logica de positie van functiewaarde moet opnemen. In dit geval zou het de singuliere functie zijn die eenheid en veelheid als argument neemt en zo als functiewaarde de categorie van alheid genereert. Het is dan de singuliere functie die deze verbinding mogelijk maakt, wat duidelijk wordt door te wijzen op het verschil tussen het *getal* en *oneindigheid*. Herinner dat oneindigheid wel gegenereerd wordt uit de synthese van eenheid en veelheid maar niettemin geen alheid kan constitueren (B-111).²⁷ Dat komt omdat van zodra dit proces van synthese in gang gezet is, er geen begeleiding meer kan zijn vanwege een singulier punt. Daar de alheid of totaliteit in dezen nooit bereikt wordt (omdat de synthese voor eeuwig onaf is), kan er niets als het ware door

²⁷ Met oneindigheid bedoelt Kant “[d]er wahre (transscendentale) Begriff der Unendlichkeit ist: daß die successive Synthesis der Einheit in Durchmessung eines Quantum *niemals vollendet sein kann*” (3:298; A-432/B-460; mijn cursivering). Zo moet het begrepen worden wanneer Kant veelbetekenend zegt dat oneindigheid “een hoeveelheid” is “(van een gegeven veelheid) die groter is dan elk getal” (B-460).

een singulier punt gegrepen worden, daar er bij oneindigheid altijd iets ontsnapt. Meer zelfs: in het ontsnappen zit juist de essentie ervan. Je kan niet, zoals over een getal, zeggen: ‘Zie hier de oneindigheid’. De oneindigheid zelf valt immers niet aan te duiden alsof het een singulier object was.

Alheid lijkt mij dus een goed voorbeeld van hoe de oordeelstafel (en door middel van transpositie ook de formele logica) haar invloed alsnog op een bepaalde manier laat gelden in de categorieëntafel. Aan de derde categorie van kwantiteit ligt immers het *singuliere oordeel* ten grondslag. Wanneer we de veelheid nemen als eenheid en zo alheid doen ontstaan, wordt er in feite een singulier oordeel geveld, of moeten we toch op zijn minst zeggen dat deze ingreep vanuit een singulier punt gebeurt. Van een veelheid een eenheid *maken* (hetgeen in een totaliteit of alheid resulteert) veronderstelt evenzeer dat dit *vanuit* een eenheid geschiedt, en niet vanuit een algemeen standpunt. Het singuliere oordeel linken aan de categorie van de alheid betekent mijns inziens dat een veelheid (i.e., een bijzonder oordeel) aan de hand van een eenheid (i.e., een algemeen oordeel) tot een alheid (i.e., een singulier oordeel) wordt gebracht, waarbij dit ons leert dat *algemeenheid* pas in beweging kan worden gebracht, kan neerdalen tot in het bijzondere of menigvuldige, doordat ze wordt opgenomen in een *singulariteit*. Dit is mijns inziens een voorafschaduwing van de *synthetische eenheid van de apperceptie* uit *De transcendentale deductie*, waarbij de verbinding van een menigvuldigheid tot een object (als alheid) pas mogelijk is door een eenheid:

Verstand is, in het algemeen gesproken, het vermogen tot *kennen*. Kennis is de bepaalde betrekking van gegeven voorstellingen op een object. Een *object* evenwel is datgene, in het begrip waarvan de menigvuldigheid van een gegeven aanschouwing *verenigd* is. Nu vereist echter alle vereniging van voorstellingen eenheid van het bewustzijn in de synthese van die voorstellingen. De eenheid van het bewustzijn is dus het enige dat de betrekking van de voorstellingen op een object en zo hun objectieve geldigheid uitmaakt, zodat ze tot kennis worden (B-137).

Singulariteit wijst dus uiteraard iets van de orde van het ‘ene’ aan, maar resulteert wel in iets van de orde van het totale, i.e., het object. Het object of ‘het totale’ bestaat pas bij gratie van het subject of ‘het ene’. De betrekking van de singulariteit stemt evenwel overeen met de *aard* van de alheid die bereikt *kan* worden. Zoals De Vleeschauwer zegt: “La catégorie de totalité n’atteint pas la totalité absolue ou l’unité nécessaire de toutes les parties, car elle est applicable seulement à l’expérience, en tant que facteur de connaissance objective” (1937, p. 59). Inderdaad kan er vanuit een singulier punt nooit tot een *absolute* totaliteit geoordeeld worden, daar tot een absolute totaliteit mijns inziens pas kan worden geoordeeld uit een *algemeen* punt dat alles overziet. Je zou in overeenstemming daarmee het algemene punt kunnen definiëren als de ‘verabsoluteerde singulariteit’, hetgeen niet de ‘menselijke positie’ kan zijn waar Longuenesse vanuit gaat (cf. infra). Waar De Vleeschauwer dan op doelt, is het feit dat singulariteit helemaal niet verabsoluteerd kan worden en dus altijd terug zal refereren naar zichzelf. Deze onmogelijkheid nu waarmee de singulariteit geconfronteerd wordt, hangt

nauw samen met het feit dat ze rekenschap moet afleggen van een *fenomenaliteit*, wat niet zou opgaan voor een algemeen standpunt. Zoals de Vleeschauwer zegt: “Dans l’ordre phénoménal il n’y a jamais de totalité absolue (...). Celle-ci est une idée de la raison pratique” (De Vleeschauwer, 1937, p. 59). Het is dus van cruciaal belang om te begrijpen dat de connectie tussen singulariteit en alheid (in plaats van tussen algemeenheid en alheid) nauw verbonden is met de heterogene positie, dwz. met de noodzaak om verbinding te bewerkstelligen tussen een begrip en een aanschouwing. Indien het speelveld van de kennis zich niet kenmerkte door heterogeniteit maar door een homogeniteit tussen begrip en aanschouwing, dan zou ik niet inzien waarom alheid niet zou kunnen voortvloeien uit een algemeen oordeel.

Eigenlijk is Kants notie van alheid, die de absolute totaliteit uitsluit, nauw verbonden met de notie van *lokaliteit*. Beschouwen we de synthese van een lijn in de aanschouwing, dan zien we dat het noodzakelijk is om een zekere pluraliteit of veelheid (een lijn kan immers in een oneindig aantal homogene lijnen onderverdeeld worden) als eenheid te nemen, opdat we überhaupt van een lijn kunnen spreken. Zoals Thompson zegt:

In starting with the singular judgment, ‘This line is a quantity’, and proceeding to a plural judgment in which I fix the quantity as a definite number of parts relative to my choice of a linear unit, I proceed toward totality - toward a quantitative determination of a plurality of parts as a totality and therefore a definite quantity (1989, p. 173).

Het moment van vereniging neemt de gegeven veelheid in de aanschouwing, vanuit een singulier punt, noodzakelijkerwijs als totaliteit. Nog preciezer: de gegeven veelheid wordt tot een totaliteit gebracht, *omdat* er een singulier punt aan ten grondslag ligt. De totaliteit in kwestie is bijgevolg fundamenteel lokaal: het gaat om *deze* lijn.

Caird heeft dus misschien wel gelijk dat de *formele* logica verlaten is. Toch kan het ermee in verband gebracht worden, daar de categorie dus wel degelijk verwijst naar de oordeelstafel, en de oordeelstafel op haar beurt verwijst naar de formele logica.

3.3.2.3. De alheid van het getal

Het voorbeeld dat Kant geeft van het *getal* doet evenwel enkele vragen rijzen. Is het getal een begrip of een object? In een zekere zin lijkt het mij dat het getal duidt op de mogelijkheid om een veelheid vanuit een eenheid (bijv. een decimaal stelsel) te grijpen, en is het dus, als resultaat van die handeling en in overeenstemming met de categorie van de alheid, een object. Ook Frege beschouwt het getal als een object.²⁸ In *De analytica van de grondbeginselen* lezen

²⁸ Het getal is een object voor Frege, omwille van de formele reden dat het geen functie is (Frege, 1891/1960, p. 32). De vraag die zich opdringt aangaande het onderzoek naar de functie bij Kant betreft dan de moeilijkheid dat *in* oordeels- en categorieëntafel begrippen (functies) als argumenten

we echter dat Kant het getal ook als *schema* ziet, waardoor het dus fungeert als bemiddelaar tussen de begrippen en de aanschouwing *bij het constitueren van objecten*. In dat laatste geval moet het getal zelf vanuit een singulier punt opgenomen worden om *andere* objecten te constitueren volgens de categorieën van kwantiteit. In deze sectie is het echter een *begrip*, maar dan geen zuiver verstandsbegrip:

[L]e concept de nombre est dérivé de la catégorie de totalité (...). Kant les invoque, non pour prétendre que ces concepts [hij spreekt ook over het begrip 'invloed'] sont des catégories, mais uniquement pour expliquer que l'acte intellectuel d'où ils émanent est un acte original et distinct de celui des premières catégories, dont ils dépendent (De Vleeschauer 1937, p. 61).

Het getal moet dus een begrip zijn dat toebehoort aan de categorie van de alheid; het is m.a.w. een *afgeleid* zuiver verstandsbegrip (De Vleeschauer, 1937, p. 62). Kant noemt dergelijke afgeleide zuivere verstandsbegrippen de *predicabiliën* van het zuivere verstand: ze staan de categorieën als het ware bij, en vervolledigen hen (B-108). Volgens De Vleeschauer zet Kant het getal meer specifiek in om aan te tonen dat de categorie van alheid niet op *analytische* maar op *synthetische* wijze voortvloeit uit de verbinding van veelheid met eenheid: "C'est donc un prédicable de la catégorie de totalité, et c'est lui qui doit montrer comment cette dernière n'est pas le résultat d'une combinaison analytique de l'un et du multiple (1937, pp. 62-3). Indien dat wel het geval was, dan zou alheid telkens opduiken wanneer eenheid en veelheid gesynthetiseerd werden, hetgeen niet het geval is en er derhalve op wijst dat het gaat om "une fonction originale" (1937, p. 63). Een voorbeeld is, zoals gezegd, de notie van *oneindigheid*: dit begrip is een gevolg van de synthese tussen eenheid en veelheid, maar toch kan het geen getal en zodoende geen alheid zijn. Het getal omvat immers een *begrensde veelheid*, terwijl oneindigheid een *onbegrensde veelheid* suggereert. Mijns inziens bestaat een getal uit de beweging die vertrekt vanuit een oneindigheid van opdeelbare homogene delen, om dit in een tweede beweging te begrenzen, het delende proces als het ware te stoppen. Aan de onbevattelijke veelheid wordt een eenheid opgedrongen. Een oneindigheid bestaat precies in het omgekeerde. Er wordt in dat geval geoordeeld dat de eenheid die in de synthese van een getal werd bereikt, evenzeer kan worden geëxtrapoleerd tot in het oneindige. Bij het getal is de veelheid het beginpunt en de eenheid het eindpunt; voor het oneindige geldt het omgekeerde. Precies daarom betreft oneindigheid een onbegrensde veelheid die niet door een getal *uitdrukbaar* is en behoort het ipso facto niet toe aan de alheid. Of zoals De Vleeschauer Kant mooi parafraseert: "l'infini est une quantité au delà de laquelle on ne peut plus penser de quantité" (1937, p. 63; B-460). Een noot uit *De antithetica van de zuivere rede* is verhelderend:

(objecten) genomen worden. Misschien moeten we concluderen dat afgeleide verstandsbegrippen zowel als empirische begrippen objecten zijn en zo de argument-plaats kunnen vervullen. Enkel de zuivere verstandsbegrippen en hun oordeelsvormen blijven dan over als kandidaten voor de rol van functie.

Het begrip totaliteit [of alheid] is in dit geval [i.e., wanneer we ervan uitgaan dat de wereld oneindig is qua ruimte] niets dan de voorstelling van de voltooide synthese van zijn delen; omdat we het begrip niet kunnen beredeneren op grond van de aanschouwing van het geheel (die in dit geval onmogelijk is), kunnen we dat alleen vatten door de synthese van de delen, tot aan de voltooiing van het oneindige - *althans in de idee* (B-456; mijn cursivering).

Met andere woorden is oneindigheid een paradoxale totaliteit. Enerzijds moet het als absolute totaliteit begrepen worden: wanneer de oneindige ruimte niet de totaliteit is, dan is deze begrensd door een andere ruimte, wat absurd is.²⁹ Anderzijds mag het ook geen absolute totaliteit zijn, daar totaliteit door een getal uitdrukbaar is en zodoende *begrenzing* met zich meebrengt. Een totaliteit is als het ware *af*, wat niet kan gezegd worden van het oneindige. Kant lost deze paradox mijns inziens op door oneindigheid een alheid *in de idee* te noemen. Maar als het een idee is, dan is het geen begrip.

De notie van het getal duidt goed de aard van de singuliere alheid aan. Als we opnieuw de lijn in ogenschouw nemen, dan zien we dat voor een singulier standpunt de confrontatie met een oneindige veelheid getransformeerd moet worden tot een eindige eenheid. Het getal duikt op als redder in nood, door de oneindig opdeelbare veelheid als het ware geweld aan te doen en er een *quantum* aan op te dringen.³⁰

Samenvattend kunnen we stellen dat alheid impliceert dat er een synthese werd voltrokken tussen eenheid en veelheid (bijv. het getal), maar dat een synthese tussen eenheid en veelheid niet impliceert dat er sprake is van alheid (bijv. het oneindige). Derhalve vloeit het begrip van het getal niet op analytische wijze voort uit de synthese van eenheid en veelheid, maar vergt het een speciale handeling van het verstand, die we onder alheid brengen (De Vleeschouwer, 1937, p. 63). Deze speciale handeling van het verstand wijst in dit geval op de singuliere positie, die de verplichting inhoudt om rekenschap af te leggen van een aanschouwing, en zo de heterogeniteit van de zaak blootlegt.

Een dergelijke interpretatie van de categorieën van kwantiteit staat echter onder vuur sedert het verschijnen van commentaren van Frede & Krüger (1970) en van Bennett (1966/1981) waarin wordt geopperd om de singulariteit van het oordeel te verbinden met de categorie van eenheid, en ipso facto het algemene oordeel met de categorie van alheid (cf. Thompson (1989) voor een bespreking van het debat). Zo zegt Bennett eenvoudig: “In Kant’s list the order of the three features is reversed, but this is a slip” (1966/1981, p. 77). Zonder diepgaand op de architectonische argumenten daarvoor in te gaan, bespreek ik graag even de

²⁹ Merk op dat dit geen probleem vormde in de oordeelstafel. Hanteert Kant meer definities van ‘het oneindige’?

³⁰ Ook hier zal er dus iets ‘ontsnappen’.

‘oppervlakkige’ problemen die zo’n interventie met zich meebrengt. Volgens mij ligt er een niet-functionele maar ‘genetische’ lezing van de *Kritiek* aan ten grondslag, zoals kan blijken uit deze karakterisering van de drie momenten van kwantiteit:

Logical moments (functions) underlie the categories in that in the formation of an objective judgment one begins with a given unity underlying a singular judgment (This body is heavy), proceeds to a plurality of such units underlying a plural judgment (Many bodies are heavy), and achieves universality when the plurality constitutes the totality of objects of the given sort (All bodies are heavy) (Thompson, 1989, p. 172).³¹

De eenheid van waaruit men een aanvang kan nemen, situeert zich echter niet in de singulariteit van het objectieve oordeel, maar in de algemeenheid van het begrip waarop het berust. Dat alle lichamen zwaar zijn, betreft een algemeen oordeel dat een connectie tussen de extensie van het begrip ‘lichaam’ en de extensie van het begrip ‘zwaar’ inhoudt. Het bijzondere oordeel betreft vervolgens de mogelijkheid om vanuit deze eenheid een veelheid aan lichamen te begrijpen volgens een gemeenschappelijk begrip. In een laatste instantie kan de vereniging van de algemeenheid met het bijzondere, of van de eenheid met de veelheid, resulteren in een oordeel dat rekenschap aflegt van de totaliteit van een individueel object, wat het merkteken draagt van een singulier oordeel, omdat het zegt: *dit* lichaam is zwaar. Deze karakterisering stemt overeen met de idee dat het begripsmatige het objectieve mogelijk maakt. Wat in het citaat wordt voorgesteld, is precies het omgekeerde, namelijk dat het singuliere object vanuit de eigenschappen ervan en in vergelijking met gelijksoortige objecten, aanleiding kan geven tot algemene uitspraken. Een genetische interpretatie van de categorieën kan inderdaad niet anders dan ‘alheid’ begrijpen als ‘algemeenheid’. Alheid verwijst mijns inziens echter naar het feit dat een object als een *geheel* moet worden gezien, als een functiewaarde (alheid-singulariteit), mogelijk gemaakt door een onvolledige functie (eenheid-algemeenheid) van een onvolledig argument (veelheid-bijzonderheid).

Natuurlijk zal alheid steeds het merkteken van de eenheid dragen, dat is vanzelfsprekend, daar alheid uiteraard een *soort* eenheid is. Dat is zoals zeggen dat het singuliere object het merkteken draagt van de eenheid die de categorie uitdrukt, i.e. dat de structuur van het object gelijk is aan de structuur van een logische functie (hetgeen zowat de centrale these is van mijn betoog). Maar om dan te concluderen dat het singuliere object *niets anders* dan eenheid is, gaat een brug te ver, doordat het miskent dat het singuliere object, afgezien van de verwijzing naar een eenheid, evenzeer verwijst naar de veelheid van waaruit het kon geconstitueerd worden. Het is dus geen goed argument contra het paar alheid-singulariteit

³¹ Dit is voor de duidelijkheid niet de visie van Thompson zelf; het is een voorbeeld dat hij geeft van de intuïtie die men vaak heeft dat men moet uitgaan van de koppeling tussen eenheid en singulariteit enerzijds en alheid en algemeenheid anderzijds.

wanneer men zegt dat Kant “explicitly associates the singular judgment with unity” - dit beklemtoont ook Thompson (1989, p. 168).³²

Het lijkt me dat een dergelijke genetische lezing van de categorieën van kwantiteit overeenkomt met een realistische interpretatie van het transcendentaal idealisme. Wanneer we immers lezen: “one begins with a given unity underlying a singular judgment”, met als voorbeeld “This body is heavy”, wat fungeert als vertrekpunt in de richting van het bereiken van een “universality when the plurality constitutes the totality of objects of the given sort”, met als voorbeeld “All bodies are heavy”, dan kan men zich niet meer beroepen op een algemeen verstandsbegrip als *mogelijkheidsvoorwaarde* van een object (precies omdat men vanuit het object tot iets van algemene aard komt) en moet men zich wel op *realistische* gronden beroepen om de mogelijkheid van het object in kwestie te *verklaren* - een term, overigens, die allicht duidt op het *Ding an sich* als toereikende grond.

Thompson (1989) wijst er ten andere op dat de connectie van singulariteit aan eenheid, eerder dan aan alheid, slechts mogelijk is wanneer men er een klassenlogica op na houdt, hetgeen tegenstrijdig is aan een transcendentale logica. De afleiding van alheid uit singulariteit is inderdaad fout

[I]f we view the extension of a concept as a class of individuals, so that the subject concept of a singular has for its extension a class containing only the one individual to which the predicate applies, while the subject concept of a universal judgment has for its extension a class containing a possible plurality of individuals to every one of which the predicate applies and thus unifies the plurality as a totality (Thompson, 1989, p. 184).

Maar een klassenlogica is geen transcendentale logica, daar het geenszins de object-constitutie en de synthese die daaraan ten grondslag ligt weerspiegelt. Op dit punt is een klassenlogica dus vergelijkbaar met de eerder besproken predicatenlogica. De extensie is in de klassenlogica onproblematisch gegeven, en legt geen rekenschap af van een aanschouwing: “We then have no place for a transcendental logic in which intuitions are introduced to supply content to extensions and therefore no place for a concept of totality (...) determined through a synthesis of intuitions” (Thompson, 1989, p. 184). Daarom kan de connectie tussen singulariteit en alheid pas begrepen worden wanneer men goed beseft dat het gaat om transcendentale logica, waar dus rekenschap wordt afgelegd van een menigvuldigheid in de *aanschouwing*. Op dit punt is er technisch gezien zelfs geen sprake meer van extensie of ‘omvang’ (B-96). Het betreft een moeilijke subtiliteit dat een

³² Idem.

klassenlogica vermeden moet worden, maar dat de transcendentale logica er onrechtstreeks toch naar verwijst, daar het singuliere oordeel, dat onderliggend is aan de categorie van alheid, op zich voortkomt uit de formele logica, die bij Kant wel een klassenlogica lijkt te zijn. Kant zelf stond dus met zijn ene been in de formele logica en met zijn andere been in de transcendentale logica. Zodoende wordt in de metafysische deductie de klassenlogica via een moeizame maar zekere weg *getransformeerd* eerder dan prompt verlaten.

3.4. Recapitulatie

Als de fundamentele these van sectie 1 van de *Leidraad* inhoudt dat het verstand eigenlijk een *Vermögen zu urteilen* is, dan is de fundamentele these van sectie 3 (§10) dat dit vermogen op haar beurt de mogelijkheid van synthese veronderstelt (Longuenesse, 2005, p. 100). Dat is eigenlijk bijna tautologisch; ‘synthese’ betekent immers niets anders dan ‘verbinding’ of ‘samenstellen’, terwijl in de traditionele logica vanzelfsprekend ook elk oordeel van de vorm *S is P* een *verbinding* of een *samenstelling van begrippen* betreft. Kant bouwt grotendeels voort op deze logica, die in wezen de logica van Port-Royal is (i.e., 17e-eeuwse Aristotelische logica). Synthese is voor Kant echter meer dan een combinatie of verbinding van concepten. Dit om twee redenen. Ten eerste, wat betreft begrippen over objecten, gegeven door de zintuiglijkheid, is het verbinden (synthese) van deze concepten pas mogelijk wanneer er ook sprake is van verbinding van de “parts and aspects of the objects given in sensibility and potentially thought under concepts” (Longuenesse, 2005, p. 101). De regels voor deze synthese vinden we in de transcendentale logica. Zoals Longuenesse terecht opmerkt moet *de synthese tot objecten m.a.w. aan de synthese van begrippen voorafgaan* (2009, p. 101) Er is echter iets van de orde van het begrip dat zowel de synthese van de menigvuldigheid als de verbinding van begrippen mogelijk maakt. Hoewel beide onderhevig zijn aan ‘verbinding’, kunnen we hen niet zomaar gelijkschakelen. Zoals Longuenesse (2005, p. 95) zegt:

[W]hatever position a concept occupies in a judgment (the position of subject or the position of predicate, in a judgment of the general form “S is P”), in its use in judging a concept is always, ultimately, a predicate of individual objects falling under the subject-concept of the judgment.

Ten tweede geeft Kant een nieuwe betekenis aan de gedachte dat een oordeel een combinatie of verbinding van begrippen uitmaakt. Volgens hem wordt de *formatie van concepten* immers bepaald door de *handeling van het oordelen*, zodat *de eenheid van het oordeel* strikt gezien voorafgaat aan dat wat het verbindt, namelijk begrippen (Longuenesse, 2005, p. 101, voetnoot).

In de wiskunde presenteren de begrippen hun eigen objecten. De synthese van een *a priori* ruimtelijke menigvuldigheid geschiedt volgens de regels van een begrip (bv. een lijnstuk). Het object wordt dus geconstrueerd (gesynthetiseerd) in de zuivere aanschouwing. Dat gaat niet op voor de metafysica, waar de objecten ook verwijzen naar onafhankelijk bestaande entiteiten. Hier rijst de vraag dus: hoe kunnen *a priori* begrippen verbonden worden met objecten? In sectie 3 van het Leidraad-hoofdstuk antwoordt Kant hierop: de functie van het verstand in het oordeel produceert de voorstellingen van het object niet, zoals in de geometrie of arithmetica wel het geval is, maar unificeert de menigvuldigheid in de aanschouwing volgens regels, *zodat* het kan worden geanalyseerd *tot* empirische begrippen waarover men kan denken in oordelen (Longuenesse, 2005, p. 102).

Punt is dat zowel de mathematische begrippen als de dynamische, die dus niettemin onderscheiden worden (cf. supra), met elkaar gemeen hebben *dat ze een grond van eenheid veronderstellen* (die uit het verstand voortkomt) die werkzaam is bij de synthese (Longuenesse, 2005, p. 103). Het verschil tussen de mathematische en de dynamische categorieën is enkel het wel of niet aanwezig zijn van de *arbitrariteit van de specifieke grond van eenheid*. Bij het tellen moet je geen rekenschap afleggen van wat de ervaring zelf meedeelt (het is in dat geval bv. arbitrair of je decimaal telt of niet), bij het identificeren van oorzaken wel (Longuenesse, 2005, p. 103). Niettemin zijn beide afhankelijk van *een* grond van eenheid. Deze redenering geeft aanleiding tot wat volgens mij het kernargument is van alle drie de secties van het Leidraad-hoofdstuk: de zuivere verstandsbegrippen betrekken zich *a priori* op objecten maar worden afgeleid uit logische oordeelsvormen die zich *a priori* op geen enkele manier met die objecten inlaten, omdat ze verwijzen naar regels die daarvan abstraheren (cf. B-104-5).

Dit alles beantwoordt nog niet *hoe* een begrip waarvan de oorsprong gevonden wordt in het verstand kan worden toegepast op een object dat gegeven is (i.e. de kwestie van Kants brief aan Marcus Herz). Doch, wat Kant hier heeft bereikt, is een uiteenzetting van het gemeenschappelijke principe van de categorieën, namelijk het *Vermögen zu urteilen*, én een uitleg van de rol die zij spelen bij de synthese van de menigvuldigheid en bij het brengen van objecten tot begrippen in oordelen. Nu moet Kant echter nog aantonen dat een object in het algemeen pas mogelijk wordt door die categorieën, en aldus de vraag beantwoorden hoe zij zich er in een tweede instantie op kunnen betrekken (Longuenesse, 2005, p. 106).

3.5. Categorie en oordeel

3.5.1. De categorie wordt gegenereerd uit het oordeel

Het is een verwarrende maar veelvoorkomende kwestie om categorieën in termen van oordelen en elders oordelen in termen van categorieën uit te leggen. Kant doet dit trouwens zelf. Het onderscheid dat Longuenesse heeft uitgelicht tussen de *Urteilkraft* en het *Vermögen zu urteilen* biedt echter een mogelijkheid tot verheldering. Het is gangbaar om te zeggen dat wij *door middel van begrippen* oordelen kunnen vormen, bijv. in De Vleeschauwer: “Door deze begrippen vormen wij naderhand oordeelen” (1931, p. 167). Hierbij lijkt het erop dat we ervan uit moeten gaan dat begrippen aan oordelen ten grondslag liggen. Hij zegt echter even later het omgekeerde: “De verrichtingen van het verstand noemt men oordeelen. Tot de verstandsbestanddeelen rekende men begrip, oordeel, redeneering. Kant echter brengt ze alle terug tot het oordeel. Het begrip immers wordt in zijn oogen gevormd in een oordeel” (1931, p. 168). Dit interpreteren als een contradictie kan worden vermeden door erop te wijzen dat we op twee manieren over ‘het oordeel’ moeten spreken. Het is zodoende juist om enerzijds te zeggen dat begrippen ten grondslag liggen aan de *Urteilkraft*, m.a.w., aan het vermogen tot subsumptie; en anderzijds toe te voegen dat diezelfde begrippen evenwel berusten op het *Vermögen zu urteilen*, hetgeen verwijst naar de logische functies.

Als Longuenesse de logische oordeelsfuncties in de eerste plaats in verband brengt met het *Vermögen zu urteilen*, dan koppelt De Vleeschauwer hen eerder aan “de spontaneïteit van het verstand” (1931, p. 168). Als het verstand wordt gekarakteriseerd als *spontaan*, moet men dit inderdaad begrijpen als een ‘vermogen’, en drukt de logische functie precies dit spontane vermogen uit.

Alleszins kan men nu beter begrijpen waarom Longuenesse stelt dat de categorie ‘gegenereerd’ wordt (2005, p. 94). De logische functie waarvan sprake is zoals gezegd een oordeelsfunctie, omdat het verstand niets anders kan doen dan oordelen, niets anders dan logische functies vervullen. Zodoende kan de eenheid van de handeling (i.e. de functie) waarmee we begrippen verkrijgen, resulteren in oordelen die een bepaalde vorm hebben, namelijk een bepaalde manier hebben om begrippen te combineren.³³ Er is dus een exacte correspondentie tussen de functies (de eenheid van de handeling) die het verstand uitdrukt wanneer het oordeelt en de oordeelsvormen die het resultaat zijn van die functies. Die oordeelsvormen worden, in tegenstelling tot de functies zelf, volgens Longuenesse

³³ De *handeling* waarvan sprake in het citaat betreft volgens Longuenesse voor de duidelijkheid geen in de tijd bepaalde empirische gebeurtenis (2005, p. 93).

gemanifesteerd in *talige uitingen* (2005, p. 94). Over de relevantie van taligheid kan worden gediscussieerd. Hoewel het niet absurd is om te zeggen dat de oordeelsvormen gemanifesteerd moeten worden in de taal, is het punt mijns inziens eerder van algemene aard, namelijk dat er een *synthetische handeling* vereist is opdat sprake kan zijn van kennis; dat de logische functie, of de logische oordeelsvorm op zichzelf beschouwd, niet *vanzelf* kennis kan constitueren. Dit geeft aanleiding tot het *engagement* om de categorie voortdurend te onderscheiden van de logische functie:

Kant does not mean that every time we make use of a particular logical function/form of judgment, we thereby make use of the corresponding category. True, absent a sensible manifold to synthesize, all that remains of the categories are logical functions of judgment. But the logical functions of judgment are not, on their own as it were, categories. They become categories (categories “arise,” *entspringen*, as Kant says in the text just cited) only when the understanding’s capacity to judge is applied to sensible manifolds, thus synthesizing them (combining them in intuition) for analysis (into concepts) for synthesis (of concepts in judgments) (Longuenesse, 2005, pp. 105-6).

Zo zegt ook De Vleeschouwer:

Passen wij de logische vormen van het verstand toe op een inhoud, dan krijgen wij verstandsbegrippen of m.a.w. de transcendentiaal-logische vormen van de objectsoordelen. Met betrekking tot een gegeven inhoud bechouwd, verbinden de oordeelsvormen de gegeven verscheidenheid der voorstellingsbestanddelen tot de eenheid, d.w.z. verwezenlijken een volstrekt ééne voorstelling uit verschillende, en dat door middel eener synthetische verrichting, die wij straks in haar verloop zullen beschrijven. Welnu wij noemen begrip juist de eenheidsvoorstelling, die verschillende voorstellingen onder zich begrijpt en logische oordeelsvormen, gezien hun functie tegenover de verscheidenheid van den gegeven inhoud, leiden dus tot de vorming van begrippen (1931, p. 170).

Vooraf dat laatste is relevant: we zien dat het begrip precies dezelfde ingreep voltrekt als de logische functie voor zover die ingreep een *verbinding* betreft vanuit een veelheid tot een eenheid. Bij De Vleeschouwer liggen het begrip en de logische functie dicht bij elkaar dan bij Longuenesse, hoewel beide duidelijk beklemtonen dat het in essentie om *hetzelfde* gaat. Samenvattend wijst het begrippelijke in het verstand op het functionele ervan, en valt het transcendentale m.a.w. niet los van het formele te begrijpen. Dit formele moet volgens Longuenesse verbonden worden met het *vermogen* daartoe. Dit is, los van de vruchtbaarheid ervan, op zijn minst een speciale ingreep te noemen. Volgens Peter Schulthess bijv. is het een louter epistemologische kwestie, en is de logische functie een manier om de categorie te *begrijpen* in plaats van te *gronden*. Dat lezen we hier in termen van ‘Ratio cognoscendi’ en ‘Ratio essendi’:

Nun versteht man auch besser, weshalb die realen Funktionen (Kategorien) die Quellen der Möglichkeit der logischen sind: die logischen sind die Ratio cognoscendi der realen, d.h. durch sie werden die realen erkannt und abgezählt, wohingegen die realen die Ratio essendi der logischen sind, da sie sie in nuce enthalten (1981, p. 245).

Op zich zou ik hier niet veel tegen willen inbrengen. Het kan echter, afgezien van getuigend van veel inzicht in het transcendentiaal idealisme, misleidend zijn, omdat een juist begrip van de logische functie niet alleen iets zegt over de aard van de categorieën, maar evenzeer de noodzaak uitdrukt om kennis te karakteriseren als een verbinding van twee heterogene zaken. De categorie drukt op zichzelf beschouwd immers niet de problematiek van (on)overbrugbaarheid uit tussen het begrippelijke en de aanschouwing; daartoe is een volslagen formele, zuivere, de aanschouwing *negerende* karakterisering van het begrippelijke noodzakelijk. We moeten immers, om de problematiek van de verbinding met de zintuiglijke aanschouwing *als problematiek* te zien, begrijpen hoe het het verstand eraan toe is wanneer het niet op die verbinding kan anticiperen. Pas zo is er een probleem überhaupt. Indien het begrippelijke *sowieso* op de aanschouwing betrokken is, dan zou er geen probleem en geen heterogeniteit zijn, en zitten we als het ware vast in een logisch-empiristisch discours.

3.5.2. Een nieuwe heterogeniteit tussen begrip en object

In de *Dissertatie* (cf. supra) stonden begrip en object wel diametraal tegenover elkaar, hetgeen de heterogeniteit tussen beide inluidde, maar werd er nog vanuit gegaan dat het begrip *niettemin* rechtstreeks van toepassing was op dat object, dwz. dat het er *direct* of *onmiddellijk* iets over kon zeggen. In de *Kritiek* zien we precies de omgekeerde beweging: begrip en object worden vanuit *transcendentiaal* oogpunt met elkaar in verband gebracht, namelijk in een functie, waardoor ze niet meer ‘diametraal’ tegenover elkaar staan, maar zijn begrippen *niettemin* slechts *indirect* of *middellijk* betrokken op objecten. Enkel via de aanschouwing, het vermogen waardoor objecten ons *gegeven* worden (B-74), is er sprake van *onmiddellijkheid* (Wolff, 1963, p. 63).

Het is mijn hypothese dat deze eigenaardigheid kan worden verklaard door de logische functie tweërlei op te vatten. Voor zover de functie de constitutie van het object door het begrip uitdrukt, moeten we inderdaad niet zozeer concluderen dat er louter een kloof als wel dat er ook een brug moet zijn tussen beide ‘registers’, en staan ze niet meer diametraal tegenover elkaar. Niettemin impliceert een brug wel *dat* er een kloof is. Voor zover de functie dus de blijvende heterogeniteit uitdrukt die heerst tussen het verstand en de zintuiglijkheid, kan ze aanleiding geven tot de conclusie dat het begrip slechts middellijk toegang krijgt tot het object, daar het begrip *algemeen* van aard is en deze algemeenheid geldt als haar *grens*. Inderdaad zegt Wolff met Kant:

A concept is general in nature. It unifies several representations by abstracting from their differences and attending only to their common characteristics. Hence, a concept is always at least at a single remove from its object. (...) A judgment, which combines concepts, is **“the representation of a representation” of an object** (1963, p. 63).

Wanneer we over een object verdere kennis willen opdoen, zijn we aangewezen op de analyse van *begrippen*. Deze begrippen fungeren als een *limiet*. Het is niet omdat je een begripsanalyse uitput, dat een middellijke verhouding tot een object kan overslaan in een onmiddellijke. Ik geef een voorbeeld van zo'n analyse:

Volwassen vrouw

Volwassen Afro-Amerikaanse vrouw

Volwassen Afro-Amerikaanse New Yorkse vrouw

Volwassen Afro-Amerikaanse New Yorkse ongetrouwde vrouw

Deze oefening betreft dus de specificatie van een concept door de verbinding met andere concepten en voorstellingen, m.a.w. door oordelen. Geenszins heeft dit echter geleid tot een verdere nadering tot het object. Zoals Wolff zegt: “Even an infinitely specific concept would still relate only mediately to an object by way of an intuition of it” (1963, p. 64). Het lijkt me dat de *Dissertatie* dit inzicht nog niet kon hebben, doordat Kant toen nog niet beschikte over het kritische functiebegrip van de *Kritiek*. Zoals Wolff zegt:

In the *Dissertation*, Kant claimed that pure concepts give us knowledge about things in themselves. But *if all concepts by their very structure relate only indirectly to their objects*, then it will not even be logically possible for a concept alone to yield knowledge of an object. The concept will always need the cooperation of an intuition by which the object is *given* (1963, p. 64; mijn cursivering).

De eigenlijke structuur van een begrip bestaat eruit dat de plaats voor datgene wat onmiddellijk betrokken is op objecten, namelijk de aanschouwing, geanticipeerd wordt en moet worden door het begrip, nl. door datgene wat er slechts middellijk op betrokken is.

4. De transcendentale deductie

Sectie 1: Voorbereiding op de transcendentale deductie: de pre-kritische articulatie van een functionele ruimte

In het voorgaande werd ons reeds een prelude op de transcendentale deductie voorgeschoteld. Aan ons verscheen immers de noodzakelijke veronderstelling van een singulier punt voor wat betreft de synthese van het object. De functionele ruimte bleek een singuliere ruimte te zijn of toch op zijn minst te impliceren. Voor we dit nader onderzoeken en *De transcendentale deductie* induiken, geef ik graag aan dat ook de pre-kritische Kant zich reeds preliminair had vergewist van het belang van singulariteit. Geïnspireerd namelijk door het pre-kritische essay *Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Figuren erwiesen* (1762), meen ik dat er aan de synthese een proces van toe-eigening ten grondslag ligt. Vandaar dus een korte bespreking van deze tekst.

Op de pre-kritische gesteldheid van *Die falsche Spitzfindigkeit* werd reeds gewezen (cf. hoofdstuk 2). Toch is deze tekst meer dan dat en kan de lectuur ervan, en dan vooral van de concluderende reflectie (§6. *Concluding reflection* (2:57-61)), dienen als inleiding op latere transcendentale thema's, zoals bijv. de kwestie van de singulariteit. Kant bespreekt er tevens het oordeel en de relatie ervan tot de andere vermogens op een bijzonder interessante manier. Ik volg hier de drie "remarks" die Kant maakt. Ten eerste is er het onderscheid tussen het soort begrippen dat uit een oordeel, dan wel uit een syllogisme kan voortkomen: "*Firstly, then I would say: a distinct concept [ein deutlicher Begriff] is only possible by means of a judgement, while a complete concept [ein Vollständiger] is only possible by means of a syllogism*" (2:58). Met een *duidelijk begrip* wordt de connectie tussen een merkteken en een ding bedoeld; ipso facto laat een oordeel zich in met merktekens en de, zo interpreteer ik, *reële dingen* waartoe ze behoren: "A distinct concept demands, namely, that I should clearly recognize something as a characteristic mark of a thing; but this is a judgement" (2:58). Daartoe is er een *gedachte* noodzakelijk: "In order to have a distinct concept of body, I clearly represent to myself impenetrability as a characteristic mark of it. This representation, however, is nothing other than the thought: *a body is impenetrable*" (2:58). Maar, zegt Kant, een oordeel is niet deze algemene gedachte zelf, het is in feite de *actualisering* ervan:

The only thing which needs to be remarked upon in this connection is the fact that this judgement is not the distinct concept itself, but rather the action, by means of which the distinct concept is actualised, for the representation of the thing which comes into being after the operation is distinct (2:58).

Zodoende betreft een oordeel niet alleen de algemeenheid waarop het zich beroept, maar ook de handeling waardoor het iets bewerkstelligt.

Een *volledig begrip* is daarentegen een begrip dat het resultaat is van een of meerdere syllogismen (2:59). Een volledig begrip bouwt als het ware verder op een duidelijk begrip. Enerzijds is er sprake van het vermogen “which immediately recognises something as a characteristic mark of a thing”, i.e. het oordeel, en anderzijds van het vermogen “which represents another characteristic mark as contained in the first characteristic mark”, i.e. het syllogisme.

Volgens Kant gaat het *au fond* trouwens wel om hetzelfde vermogen: “*Secondly*, it is equally obvious that the completeness of a concept and its distinctness do not require different fundamental faculties of the soul” (2:59). Meer nog dan dat ligt het *vermogen te oordelen* aan beide ten grondslag: “It is equally obvious that *understanding* and *reason*, that is to say, the faculty of cognising distinctly and the faculty of syllogistic reasoning, are not different *fundamental faculties*. Both consist in the capacity to judge; but when one judges mediately, one draws an inference” (2:59). We zouden de zaak als volgt kunnen samenvatten: het verstand oordeelt middels duidelijke begrippen over (de merktekens van) dingen; de rede oordeelt middels syllogismen (over merktekens) over volledige begrippen. Je zou hierin een circulair systeem kunnen zien waarbij de *richting* bepaalt welk vermogen werkzaam is.

In een derde opmerking gaat Kant nog dieper in op het grondvermogen [Grundfähigkeit] van waaruit de andere, specifieke, vermogens ontspringen. Dit doet hij door “the higher faculty of cognition” [die obere Erkenntniskraft], welke extra connotatie hij ook wil geven aan deze term, toe te dichten aan de mens en de mens alleen. Nu lijkt hij ‘de mens’ evenwel strikt te definiëren als het wezen dat *oordeelt*:

Thirdly, it can also be concluded from the above considerations that the higher faculty of cognition rests absolutely and simply on the capacity to judge. Accordingly, if a being can judge, then it possesses the higher faculty of cognition. If one has cause to deny of this being that it possesses this faculty, then that being is incapable of judgement (2:59).

Door erop te wijzen dat het een grote fout zou zijn om duidelijke begrippen toe te dichten aan dieren, gedefinieerd als zijnde niet-oordelende wezens, leren we iets bij over de nauwe connectie tussen duidelijke begrippen en het oordeel. Kant legt de verwarring als volgt bloot:

This argument [namelijk het toedichten van duidelijke begrippen aan dieren] runs like this: an ox’s representation of its stall includes the clear representation of its characteristic mark of having a door; therefore, the ox has a distinct concept of its stall. It is easy to prevent the confusion here. The distinctness of a concept does not consist in the fact that that which is a characteristic mark of the thing is clearly

represented, but rather that it is *recognised* as a characteristic mark of the thing (2:59; mijn cursivering).

De notie van *herkenning* is mijns inziens belangrijk: er wordt even stilgestaan bij datgene wat - hier evenwel nog onkritisch - voorgesteld wordt, waardoor er een *samenhang* wordt verondersteld (die verwijst naar een algemene gedachte: ‘een stal heeft een deur’).³⁴ Maar meer nog dan dat impliceert het duidelijke begrip de mogelijkheid om doorheen een *singulier* standpunt over een *singulier* object een objectieve uitspraak te doen:

The door is something which does, it is true, belong to the stall and can serve as a characteristic mark of it. But only the being who forms the judgement: *this door belongs to this stable* has a distinct concept of the building, and that is certainly beyond the powers of animals” (2:59).

Een wezen dat dit proces van herkenning, alsook de singulariteit die eruit volgt en er aan ten grondslag ligt, niet kan opnemen, is een wezen dat enkel op *directe* wijze op het externe betrokken kan zijn; het zit als ware *op* de dingen. Er is wel sprake van een *ontvangst*, gevolgd door een *transformatie* tot een *output*, maar dat is ook alles:

The dog differentiates the roast from the loaf, and it does so because the way in which it is affected by the roast is different from the way in which it is affected by the loaf (for different things cause different sensations); and the sensations caused by the roast are a ground of desire in the dog which differs from the desire caused by the loaf, according to the natural connection which exists between its drives and its representations (2:60).

Misschien is de vergelijking op zich wel problematisch en gedateerd, dat zou kunnen, maar het punt is dat beschikken over een vermogen te oordelen, over rede, een verschil maakt in die zin dat er eigenlijk pas dan sprake is van een object. Dit instrueert bovendien dat een zekere *afstand* tot de objecten gepaard gaat met kennis over die objecten, hetgeen reeds aan het licht kwam in het vorige hoofdstuk. Bijkomend moeten we ons de vraag stellen wat de mogelijkheidsvoorwaarde is van dit oordelen, dit kennen:

This consideration may induce us to think more carefully about the essential difference between animals endowed with reason and those not so endowed. If one succeeds in understanding what the mysterious power is which makes judging possible, one will have solved the problem (2:60).

Het antwoord dat Kant geeft, is zeer verrassend, want ver op zijn tijd vooruit; het is alsof er voor even reeds een kritische Kant in de pre-kritische Kant aanwezig was: “My present

³⁴ Niettemin is Kants gebruik van het woord ‘representatie’ hier mogelijks problematisch en verwijst het naar een denkwijze van voor zijn Copernicaanse revolutie.

opinion tends to the view that *this power or capacity is nothing other than the faculty of inner sense, that is to say, the faculty of making one's own representations the objects of one's thought*" (2:60; mijn cursivering). Meer nog dan het inzicht dat een punt van eenheid noodzakelijk is om *van daaruit tot* een eenheid te kunnen oordelen, hetgeen op zich reeds van fundamenteel belang is en nog zal blijken te zijn, getuigt deze suggestie van de kritische gedachte dat het niveau van het *denken* onontbeerlijk is voor een *kennen*. De idee van een niveau van het denken, of beter van de mogelijkheid om iets *tot dit denken te brengen* als mogelijkheidsvoorwaarde van kennis, is inderdaad een onmisbaar element van *De analytica*, en wordt ook in deze tekst als zodanig aangetroffen:

This faculty cannot be derived from some other faculty. It is, in the strict sense of the term, a fundamental faculty, which, in my opinion, can only belong to rational beings. But *it is on this faculty that the higher faculty of cognition is based*" (2:60; mijn cursivering).

De aanschouwing lijkt in dit argument nog niet zo nauwkeurig onderscheiden te zijn van het verstand, waardoor receptiviteit en spontaneïteit ietwat door elkaar lopen. Toch wordt hier zeer goed getoond dat dit proces van 'toe-eigening', dat tegelijkertijd rekenschap aflegt van de singulariteit zowel als van de heterogeniteit die gepaard gaat met de synthese van het object, zeer fundamenteel is voor de aard van de menselijke kennis. De expliciete vergelijking tussen mens en dier die Kant hier aanwendt, hoeft geenszins geïnterpreteerd te worden als een empirisch-antropologische bewering, en past voldoende binnen de gestrenge vraag van de transcendentale filosofie. Toe-eigening houdt overigens verband met de onverzadigdheid van het functionele, zoals geëxpliciteerd door Frege (cf. supra). Dan is het nu tijd om een blik te werpen op de transcendentale deductie zelf.

Sectie 2: De transcendentale deductie

4.2.1. Inleiding op de bespreking van de transcendentale deductie

Het aantal commentaren op de transcendentale deductie is enorm. Dit hoofdstuk betreft dan ook niet een zoveelste vermeend exhaustieve benadering van dit bijzonder rijke en gewichtige argument. Wel zal ik vanuit het voorgaande de rol en de hoedanigheid van de logische oordeelsfunctie proberen traceren in een tekst die vrij onproblematisch het hart van het transcendentaal idealisme kan worden genoemd. Ik volg in de eerste plaats de structuur en inhoud van de B-editie uit 1787, maar verwijst waar nodig ook naar de A-editie uit 1781.

4.2.2. Mogelijkheid en noodzakelijkheid van een transcendentale deductie (§13)

Er is een deductie in juridische zin nodig van de zuivere verstandsbegrippen of categorieën, omdat hun zuiver *a priori*-gebruik ondenkbaar zou zijn indien hun validiteit uit de ervaring zou worden afgeleid; en omdat zij in dat geval niet zouden kunnen worden opgeworpen als transcendentale mogelijkheidsvoorwaarden van de ervaring zelf. De transcendentale deductie is aldus “de verklaring van de wijze waarop begrippen zich *a priori* op objecten kunnen betrekken” (B-117), daar waar een empirische deductie “de wijze toont waarop een begrip wordt verkregen door ervaring en de reflectie daarop, en daarom niet de rechtmatigheid ervan betreft, maar het *feit* waardoor we in het bezit ervan zijn gekomen” (B-118; mijn cursivering). Dit is hoe Kant zich, reeds lang voor Frege, wist te ontdoen van een zekere vorm van psychologisme. Het is echter niet zo dat Kant een empirische deductie volledig irrelevant acht: hij erkent de waarde van een explicatie van bepaalde begrippen vanuit hun oorsprong in de ervaring, zoals Locke dat op het oog had. Een dergelijk onderzoek betreft een *quaestio facti*, hetgeen volgens Kant van waarde is voor zover ze “de verklaring van het *bezit* van zuivere kennis” betreft (B-119), maar niet voor zover ze de verklaring van de mogelijkheid betreft van de *a priori*-betrekking van begrippen op objecten, waartoe dus een transcendentale deductie vereist is (B-119).

Het gaat echter, afgezien van de vraag naar de mogelijkheid van een transcendentale deductie - die we aldus moeten affirmeren -, in wezen over hoe de *a priori*-betrekking van begrippen op objecten op noodzakelijke wijze kan plaatsvinden. Dat spreekt geenszins voor zich, en zal met andere woorden de opdracht van de transcendentale deductie uitmaken. De *a priori*-betrekking op objecten is eigenlijk merkwaardig, daar het tenslotte de aanschouwing is waardoor deze objecten *gegeven* zijn. In feite weten de categorieën dus niet van objecten: “Omdat die begrippen niet op ervaring zijn gebaseerd, kunnen ze ook in de *a priori*-aanschouwing geen object aanwijzen waarop ze vóór elke ervaring hun synthese zouden kunnen baseren” (B-120). Meer nog is het denkbaar dat er objecten in de aanschouwing kunnen verschijnen “zonder dat ze zich noodzakelijk moeten betrekken op functies van het verstand, dat dan dus niet hun *a priori*-voorwaarde bevat” (B-122). “Zonder functies van het verstand”, immers, “kunnen zonder twijfel verschijningen in de aanschouwing worden gegeven”. Dat volgt, zoals we reeds uitvoerig besproken hebben, uit de strikte isolatie van hun beider vermogens. Het is dus de heterogeniteit van de registers waarvan in de eerste plaats een verantwoording moet worden afgelegd in de transcendentale deductie. De vraag die gesteld wordt is dus hoe “*subjectieve voorwaarden van het denken*” niettemin “*objectieve geldigheid* kunnen hebben, d.w.z. hoe ze de *voorwaarde* kunnen worden voor de mogelijkheid van alle kennis van objecten” (B-122), met andere woorden waarom deze subjectieve voorwaarden, ter wille van objectieve kennis, de noodzakelijkheid van een *a priori*-betrekking vanwege de categorieën op objecten aanwijzen.

4.2.3. Het principe van de transcendentale deductie (§14)

Nu is het een principe van de transcendentale deductie dat alle *a priori*-begrippen “als *a priori*-voorwaarden voor *de mogelijkheid van de ervaring* moeten worden erkend” (B-126; mijn cursivering). Dit is een synthetiserend principe dat voortkomt uit de nauwgezette combinatie van twee epistemologische opties, waardoor het begrip ‘ervaring’ hier een vakterm is die een intermediaire rol speelt. Hoewel het zintuiglijke namelijk garant staat voor de gewaarwordingen die ten grondslag liggen aan de gegevenheid van het object, moet dit object wel *als object* worden herkend, hetgeen pas kan geschieden doordat een begrip een object in het algemeen kan denken, en op basis daarvan met de zintuiglijkheid in de aanschouwing een verbinding kan aangaan (B-125-26). Met andere woorden zal “de objectieve geldigheid van de categorieën als *a priori*-begrippen (...) er dus op berusten dat alleen door hen ervaring, wat de vorm van het denken betreft, mogelijk is” (B-126). Ervaring is dus geenszins hetzelfde als datgene wat slechts uit de zintuiglijkheid, dan wel slechts uit het verstand, voortvloeit. Beide vermogens spelen in de ervaring een specifieke rol. De zuivere verstandsbegrippen of categorieën van het verstand wijzen ook hier in de richting van de functie of de logische oordeelsfuncties. De categorieën “zijn begrippen van een object in het algemeen, waardoor de aanschouwing ervan [van het object] ten aanzien van een *logische oordeelsfunctie* als *bepaald* wordt beschouwd” (B-128). Het is belangrijk om deze definitie in tweeën te delen. Enerzijds reikt de categorie de hand naar datgene wat er heteroogeen aan is, namelijk het object, maar daar dit eigenlijk onmogelijk is, blijft er een object in het algemeen over als indicatie daarvan, omdat algemeenheid als het ware de enige mogelijke taal van de categorie is. Anderzijds is het wel precies door de plaats voor dit object in het algemeen dat het mogelijk wordt om objecten, gegeven in de aanschouwing, een *bepaling* te verlenen volgens logische oordeelsfuncties.³⁵ In de A-deductie zegt Kant dat de ‘aanschouwing in het algemeen’ op haar beurt het *domein* van de mogelijke ervaring is, hetgeen mooi de noodzakelijke relatie tussen de aanschouwing en de categorie blootlegt in functie van het bereiken van ervaring. Inderdaad geldt de ervaring als het *bereik* van de functie, indien de aanschouwing het domein is en de categorie het functiebegrip. Immers, “[e]n *a priori*-begrip dat zich niet op mogelijke ervaring zou betrekken zou alleen de logische vorm van een begrip, en niet het begrip zelf zijn waardoor iets gedacht wordt” (A-95), hetgeen eveneens een helder licht weet te werpen op de verhouding tussen logische oordeelsfuncties en categorieën.

³⁵ Dit moet met twee zaken in verband gebracht worden: (1) het object treedt duidelijk op als het *bepaalbare*; (2) zoals bij Frege is het object in een zekere zin volledig of verzadigd, en is het begrip onverzadigd. Het object is hier wel *zelf* een functie (namelijk van de aanschouwing). Op basis hiervan zouden we kunnen suggereren dat een empirisch object een vervolledigde of verzadigde functie is.

4.2.4. Verbinding tussen en voorbij eenheid en veelheid (§15)

Een consequentie van het uitreiken van de categorieën naar de aanschouwing is de confrontatie met een *menigvuldigheid* van, bijvoorbeeld, zintuiglijke aard. Deze menigvuldigheid moet begrepen worden op het niveau van de receptiviteit: het betreft “de wijze waarop het subject geprikkeld wordt” (B-129). Het verstand, dat berust op functies van eenheid, zal deze menigvuldigheid spontaan willen *verbinden*. Deze verbinding kan ook slechts door het verstand voltrokken worden, daar het rechtstreeks voortvloeit uit diens alleenrecht op spontaneïteit, hetgeen m.a.w. gegeven de heterogeniteit tussen de vermogens niet opgaat voor de receptieve zintuiglijkheid. Alle verbinding, “of we ons die nu bewust worden of niet, of het nu gaat om verbinding van een menigvuldigheid in de zintuiglijke of in de niet-zintuiglijke aanschouwing, of om een verbinding van allerlei begrippen”, is een “handeling van het verstand, die we de algemene benaming synthese zullen geven” (B-130). Het is misschien wat verwarrend dat Kant de term ‘synthese’ hier als generiek begrip van verbinding introduceert, terwijl we in de bespreking van de metafysische deductie zagen dat synthese een specifiek soort verbinding kan betekenen, tzt. de verbinding uitgedrukt door de categorie. Het schijnt me daarentegen toe dat het eerder de functie is zoals gedefinieerd op B-93 die de generieke omschrijving van verbinding betreft. Deze terminologische verwarring terzijde, is er dus iets van de orde van de verbinding dat het subjectieve bijdraagt aan de mogelijke voorstelling van een object. De spontane handeling van het verstand die dit bewerkstelligt, veronderstelt, aldus Kant, een onderliggende of beter oorspronkelijke *eenheid*. Zo veronderstelt elke *analyse* of ontleding dat er een eenheid is die überhaupt kan worden geanalyseerd. Deze eenheid nu is de eenheid van de verbinding of *synthese*: “[w]ant als het verstand niet eerst iets verbonden heeft, kan het ook niets ontleden, omdat alleen iets als *door het verstand* verbonden in het voorstellingsvermogen gegeven kan zijn” (B-130). Dit verstand geldt met andere woorden als de eenheid die garandeert dat er een eenheid is die kan worden ontleed. Dit impliceert voor Kant eveneens dat er een eenheid verondersteld moet worden *voorbij* de verbinding tot eenheid van een menigvuldigheid:

Het begrip verbinding veronderstelt echter niet alleen het begrip van het menigvuldige en dat van de synthese daarvan, maar ook het begrip van de eenheid van dat menigvuldige. Verbinding is voorstelling van de *synthetische* eenheid van het menigvuldige. De voorstelling van deze eenheid kan dus niet uit de verbinding voortkomen. Het is eerder zo, dat ze het begrip verbinding pas mogelijk maakt, doordat ze zich bij de voorstelling van het menigvuldige voegt (B-130-1).

Paradoxaal genoeg is het dus de eenheid van de menigvuldigheid die de grond voor de eenheid van de verbinding ervan levert. De vraag is immers: hoe kan ik een menigvuldigheid *als* menigvuldigheid nemen? Het antwoord daarop wijst niet in de richting van de act van verbinding door middel van de categorieën, maar wijst in de richting van iets hogers, hetgeen

de paradox van de primordialiteit van de eenheid van de menigvuldigheid weer oplost. Dit hogere betreft dan de grond “voor de eenheid van verschillende begrippen in oordelen, en dus van de mogelijkheid van het verstand, zelfs wanneer dat logisch wordt gebruikt” (B-131). We hebben het dus over ‘de’ eenheid. Het is op dit punt echter zeer verleidelijk om deze hogere eenheid al te gewichtig, dat wil zeggen al te cartesiaans, te interpreteren. Het gevaar dat hieruit dreigt voort te komen, wordt hieronder geëxpliciteerd.

4.2.5. De mogelijkheid van het *cogito* (§§16-17)

De stelling van §16 over deze hogere eenheid, ook wel de “oorspronkelijke synthetische eenheid van de apperceptie” (B-131), is even krachtig als subtiel. Kant opent met de zinsnede “Het *Ik denk* moet al mijn voorstellingen *kunnen* begeleiden (...)” (B-131). Het is zijn manier om te zeggen dat het subject in een zekere zin slechts kent wat het tot zich kan nemen (cf. toe-eigening). Als het *Ik denk* een voorstelling niet kan begeleiden, dan is deze voorstelling “ofwel onmogelijk, ofwel tenminste voor mij niets” (B-132). Het *Ik denk* is zelf een voorstelling en behoort, in tegenstelling bijvoorbeeld tot de aanschouwing (die ook als voorstelling geldt) toe aan het verstand. Kant noemt haar de zuivere of *oorspronkelijke apperceptie*, die als zelfbewustzijn “zelf niet door andere voorstellingen begeleid kan worden” (B-132). De eenheid die van deze voorstelling uitgaat noemt Kant de “*transcendentale* eenheid van het zelfbewustzijn, om de mogelijkheid van *a priori*-kennis op basis van die eenheid aan te geven” (B-132). De kracht nu van deze stelling bestaat hierin dat zelfs de menigvuldigheid van de aanschouwing niet los van het *Ik denk*, hetgeen nochtans een voorstelling bij uitstek van het verstand is, kan worden gedacht (B-131), terwijl de subtiliteit ervan te maken heeft met het ‘zelfbewustzijn’ dat ermee gepaard gaat, waarbij de waarschuwing geldt dat het geenszins om een *empirisch* bewustzijn van ‘het zelf’ gaat. Op deze caveat gaan we verder in bij de bespreking van §25. Waar het hier om gaat, is dat er een zekere identiteit van het bewustzijn verondersteld moet worden opdat er zoiets als een eenheid van de apperceptie zou zijn die verbinding bewerkstelligt. De *mogelijkheid* van het zelfbewustzijn is daarvan een loutere indicatie: “alleen doordat ik een menigvuldigheid van voorstellingen in één bewustzijn kan vatten, noem ik ze alle *mijn* voorstellingen”, waarbij het eerste de oorspronkelijke apperceptie beduidt en het laatste geldt als het hiervoor indicatieve zelfbewustzijn.

Hoewel de begeleiding van het *Ik denk* geldt ten aanzien van de menigvuldigheid, is het niettemin verkeerd om hieruit af te leiden dat het verstand zelf die menigvuldigheid kan leveren. Immers zou een dergelijk verstand een verstand zijn dat kan *aanschouwen*. Dat is onmogelijk, want “ons verstand kan alleen *denken* en is voor aanschouwing op de zintuigen aangewezen (B-135). Waar het om gaat is dat dit denken op een bepaalde manier op deze ‘uitbesteding’ weet te anticiperen, waardoor een categorie *a priori* van de noodzaak tot synthese zal uitgaan, hetgeen Kant “de oorspronkelijke synthetische eenheid van de apperceptie” noemt (B-135). Aan deze synthetische eenheid zijn alle gegeven voorstellingen

onderworpen, hoewel er nog steeds een synthese vereist is om deze voorstellingen “onder die eenheid te *brenge*n” (B-136; mijn cursivering), waarbij dit laatste volgt uit het feit dat het verstand als spontaan vermogen slechts in staat is te *denken*.

4.2.6. De mogelijkheid van het object (§§18-20)

Tot nu toe zagen we onder meer dat de transcendentale eenheid van de apperceptie het mogelijk maakt dat er een menigvuldigheid *als* menigvuldigheid in een aanschouwing wordt gegeven en dat deze menigvuldigheid, wil ze als object gelden, onderworpen dient te worden aan het verstand. Het is met andere woorden zo dat diezelfde menigvuldigheid door diezelfde transcendentale eenheid wordt verenigd “in een begrip van het object” (B-139). Deze stap betreft volgens De Vleeschauwer “la première prémisses véritable de la déduction” (1937, p. 130), daar het inderdaad aanleiding geeft tot een explicatie van de noodzakelijke objectieve waarde van de categorieën. Paragrafen 15-17 zouden vanuit dat oogpunt slechts een provisoire rol spelen en betreffen zo slechts wat Kant de *subjectieve* eenheid van het bewustzijn noemt. Nu komt het erop aan de stap te zetten naar diens *objectieve* eenheid, hetgeen niets anders betekent dan dat het oordeel zich met de zaak komt bemoeien:

[R]éférer une donnée quelconque à l'unité objective de la conscience, c'est l'acte que nous appelons juger. Les catégories, d'autre part, sont les formes que revêt cet acte, quand il est effectué dans une matière donnée par la sensibilité. Donc les catégories ont un rapport ou une référence nécessaire à l'unité objective de la conscience, et en cela consiste leur valeur objective (De Vleeschauwer, 1937, p. 131).

De objectieve eenheid van de apperceptie is dus niets meer dan de subjectieve eenheid van het bewustzijn, voor zover die objectief bepaald wordt door de verwijzing naar oordeelsvormen. Een subjectieve eenheid van het bewustzijn is subjectief, omdat het precies *niet* verwijst naar deze oordeelsvormen, die algemeen zijn en zo het subjectieve aspect van de eenheid van het bewustzijn overstijgen. De Vleeschauwer zegt dan ook: “La conscience objective est bel et bien la conscience en général” (1937, p. 133). Een subjectieve eenheid van het bewustzijn is enkel de “*bepaling van de innerlijke zintuiglijkheid*, waardoor dit menigvuldige van de aanschouwing empirisch wordt gegeven ten behoeve van een dergelijke [objectieve] verbinding” (B-139). Het gaat bij de subjectieve eenheid van het bewustzijn om een zelf voor zover het de innerlijke zintuiglijkheid betreft; de eenheid op dat niveau is empirisch vastgesteld door middel van associatie en is derhalve noch algemeen geldig, noch noodzakelijk. Zodoende is ze “alleen subjectief geldig” (B-140). De aan- of afwezigheid van de logische oordeelsfunctie is precies daarom het voornaamste onderscheid. De logische oordeelsfunctie is immers “de handeling van het verstand die een menigvuldigheid van gegeven voorstellingen (dat kunnen zowel aanschouwingen als begrippen zijn) onder een apperceptie in het algemeen brengt” (B-143).

Nu is het wel zo dat hiermee de waarde van een karakterisering van de subjectieve eenheid van het bewustzijn, behalve in isolatie beschouwd, vervalt. De categorieën werken immers op hun terrein altijd. Anders zou het wellicht een wilskwestie van het subject zijn, of ze de ene keer wel en de andere keer niet hun invloed laten gelden. Daarom zegt Kant verder: “Al het menigvuldige is, voorzover [sic] het in één empirische aanschouwing gegeven is, *bepaald* met betrekking tot een van de logische oordeelsfuncties, tot de oordeelsfunctie namelijk waardoor het tot een bewustzijn in het algemeen wordt gebracht” (B-143). De eenheid in een subjectief bewustzijn is contingent en kan daarom nooit het object generen. Bijgevolg zijn we noodzakelijkerwijze aangewezen op de eenheid van het objectieve bewustzijn, dat de aanschouwing uit het subjectieve bewustzijn bepaalt volgens de logische oordeelsvormen. Dit is niets anders dan de betekenis van de categorie zelf (B-143). Beschouwen we nu dus dit citaat uit §17, i.e., het gedeelte vóór de uiteenzetting van het koppel ‘objectiviteit-categorie’,

Een *object* is evenwel datgene, in het begrip waarvan de menigvuldigheid van een gegeven aanschouwing *verenigd* is. Nu vereist echter alle vereniging van voorstellingen eenheid van het bewustzijn in de synthese van die voorstellingen (...) (B-137),

dan moeten we voortaan toevoegen dat een dergelijke vereniging onmogelijk is zonder de onderwerping van de aanschouwing aan de logische oordeelsvormen.

4.2.7. De functie van het goddelijk verstand *is* een object (§§21-2)

Nadat de categorie werd geïsoleerd als rechtmatige en noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarde van het object, is het volgens Kant aangewezen om nu “alleen aandacht te schenken aan de eenheid die het verstand door middel van de categorie in de aanschouwing tot stand brengt” (B-144). Het schouwspel van de transcendentale deductie wordt nu dus bijgewoond vanop het balkon van de categorie, eerder dan parterre op het niveau van de zintuiglijkheid. Dat is natuurlijk een theoretische constructie: beide gezichtspunten zijn uiteindelijk onvermijdelijk. We kunnen er niet aan onderuit dat het “te aanschouwen menigvuldige” altijd al “vóór de synthese van het verstand, en bovendien onafhankelijk ervan, *gegeven* moet zijn (...)” (B-145). Als we aan deze conditie wel konden ontsnappen, en dus een verstand zouden hebben

dat zelf aanschouwt (zoals bijvoorbeeld een goddelijk verstand, dat zich geen gegeven objecten voorstelt, maar dat door zijn voorstelling die objecten meteen aanwezig doet zijn of voortbrengt), *dan hadden de categorieën met betrekking tot de kennis van zo’n verstand geen enkele betekenis* (B-145; mijn cursivering).

Dat de categorieën dan geen enkele betekenis zouden hebben, volgt strikt genomen uit het feit dat zij enkel *regels* van het denken uitmaken, die, wanneer toegepast op datgene wat daar heterogeen aan is, ten aanzien daarvan de functie van verbinding verkrijgen (B-145). Het heterogene is voor het verstand dan ook niets meer dan ‘het heterogene’, een eigenschap die in de A-deductie misschien wel onder de noemer van het ‘transcendentale object = x’ verschijnt (A-109). Waar het op neerkomt, is dat een karakterisering van de categorie naar het voorbeeld van de Fregeaanse functie volslagen zinloos is ten aanzien van een goddelijk verstand. De categorie, als functie, zou in dat geval altijd al verzadigd moeten zijn, terwijl de definitie van de functie net de onverzadigdheid betreft. De onverzadigdheid van de categorie als functie hangt mooi samen met het heterogene element dat erdoor wordt verondersteld, dat volgens die logica de rol opneemt van het verzadigde, dat wil zeggen van de aanschouwing. In een goddelijk verstand is de categorie zelf verzadigd, waardoor ze geen categorie of functie meer is. Technisch gezien is de categorie dan een object (in overeenstemming met de formele definitie van het object). En wanneer er een gelijkheid is tussen functie en object, is er sprake van homogeniteit in plaats van heterogeniteit. In dat geval is een transcendentale deductie, die net de legitimiteit van de verbinding tussen de evenwel heterogene registers voorstaat, overbodig.

4.2.8. De mogelijke ervaring als grens, de figuurlijke synthese en de bepaling van het subject zelf (§§23-24)

Zeggen dat de categorieën “bij het verwerven van kennis van dingen” slechts toepassing vinden “voorzover [sic] die dingen als objecten van mogelijke ervaring worden opgevat”, is misschien wel tautologisch, omdat dit precies de essentie van de categorieën is voor zover we er kennis mee op het oog hebben. Niettemin leert deze tautologie ons iets over de mogelijkheid die samenhangt met de voorwaarde die eruit voortvloeit, die meer specifiek kan worden opgevat als *grens*. Door hun intellectuele reikwijdte kunnen de categorieën zich echter van deze grens, i.e., de voorwaarde zich te begrenzen tot de mogelijke ervaring, ontdoen om ten gevolge daarvan evenwel hun objectieve waarde te verliezen. In dat geval zijn het enkel “gedachtevormen zonder objectieve realiteit”, omdat er dan geen niet-zintuiglijke aanschouwing beschikbaar is waarop zij de synthetische eenheid van de apperceptie kunnen toepassen (B-147-49). Over een dergelijk object kunnen we enkel zeggen wat het *niet* zou zijn: “dat het geen uitgebreidheid heeft of zich in de ruimte bevindt, dat de duur ervan geen tijd is, dat er geen verandering (opeenvolging van bepalingen in de tijd) aanwezig is, enzovoort” (B-149). Door dit gedachte-experiment en de onmogelijkheid die ermee gepaard gaat, zien we de mogelijkheid in vanwege een begrenzing van de categorieën door de zintuiglijkheid.

Het is echter verkeerd om ervan uit te gaan dat het deze zintuiglijkheid zelf is die *rechtstreeks* bepaald wordt door de categorieën. Dat zou de moeilijkheid met zich meebrengen dat,

gegeven de heterogeniteit tussen beide, het verstandsbegrip helemaal niets kan *vatten* van de aard van die zintuiglijkheid. Het is de tijd die hier de intermediaire rol opneemt tussen de zintuiglijkheid en de categorie. De tijd betreft, als vorm van de zintuiglijkheid, altijd een menigvuldigheid. De vormen van tijd en ruimte maken per definitie immers een menigvuldigheid mogelijk (B-46). De tijd is echter ook een vorm überhaupt, waardoor het een menigvuldigheid, nog los van de zintuiglijkheid, op zuivere wijze kan voorstellen. *De transcendentale esthetica* leert dan ook dat de tijd, net zoals de ruimte, een *zuivere aanschouwing* is (B-60). Als zuivere aanschouwing kan de vorm van de tijd voor de categorie gelden als het *bepaalbare* (cf. B-154).

Die bepaling gebeurt dus niet op het terrein van de categorie zelf, maar op het terrein van de innerlijke zintuiglijkheid, die immers de vorm van de tijd heeft: “De innerlijke zintuiglijkheid wordt bepaald door het verstand en zijn oorspronkelijke vermogen om het menigvuldige der aanschouwing te verbinden, d.w.z. onder één apperceptie te brengen (en op dat vermogen berust de mogelijkheid van dat verstand)” (B-153). Het is dus niet zozeer dat de aanschouwing vanuit de innerlijke zintuiglijkheid tot aan de categorie wordt gebracht, om daar bepaald te kunnen worden, als wel omgekeerd: “Het verstand in ons mensen is niet een vermogen tot aanschouwing, en is niet in staat om aanschouwingen *in zich* op te nemen - ook al zouden die in de zintuiglijkheid gegeven zijn - om zo als het ware het menigvuldige van zijn *eigen* aanschouwing te verbinden (B-153). Wanneer we de kwestie van de bepaling of van de synthese in isolatie beschouwen, zoals we tot nu toe hebben gedaan, dan kunnen we volgens Kant spreken van een ‘intellectuele synthese’, die slechts de aanschouwing in het algemeen als het heterogene element denkt (B-151): “En daarom is de synthese van dat verstand, op zichzelf beschouwd, niets anders dan de eenheid van de handeling die het zich ook zonder zintuiglijkheid als zodanig bewust is” (B-153). Hier verschijnt dus opnieuw het generieke begrip van de functie, dit keer om het louter verstandelijke aspect van de ‘intellectuele synthese’ te stutten, die zich inlaat met de verbinding van voorstellingen, hoogstens de aanschouwing in het algemeen, waarbij de voorstelling in kwestie wel of geen *zintuiglijke* aanschouwing is (B-93). Laten we deze daad van isolatie evenwel los, dan komen we in het vaarwater van wat Kant de ‘figuurlijke synthese’ noemt. Ook hier is de functie van toepassing. Het betreft meer specifiek diezelfde intellectuele synthese, deze keer evenwel ten aanzien van de innerlijke zintuiglijkheid: “Het is deze handeling [de functie] waarmee het verstand de zintuiglijkheid innerlijk kan bepalen aan de hand van het menigvuldige dat dit verstand volgens de aanschouwingsvorm der zintuiglijkheid [de tijd] gegeven kan worden” (B-153). Het is alsof de intellectuele synthese plaatsmaakt voor de figuurlijke, die vanuit de loutere vorm van de innerlijke zintuiglijkheid refereert aan de intellectuele synthese als mogelijkheid van de bepaling daarvan. Hiervoor is echter wel de verbeeldingskracht nodig, die de synthetische eenheid van de apperceptie weet te verbinden met de innerlijke zintuiglijkheid, een functie die noch het verstand, noch de zintuiglijkheid eigenlijk toekomt:

De apperceptie en de synthetische eenheid ervan enerzijds, en de innerlijke zintuiglijkheid anderzijds zijn twee volstrekt verschillende zaken. Want de eerste, als

de bron van alle verbinding, heeft betrekking op het menigvuldige van de *aanschouwingen in het algemeen*, en geldt door middel van de categorieën voor **objecten in het algemeen**, nog voordat er sprake is van zintuiglijke aanschouwing. De innerlijke zintuiglijkheid daarentegen bevat louter de *vorm* der aanschouwing, maar zonder de verbinding van het menigvuldige daarin, bevat dus nog helemaal geen *bepaalde* aanschouwing. Die bepaalde aanschouwing is alleen mogelijk door het bewustzijn van de bepaling van de innerlijke zintuiglijkheid door de transcendentale handeling van de verbeeldingskracht (de synthetische invloed van het verstand op de innerlijke zintuiglijkheid), die ik figuurlijke synthese heb genoemd (B-154; mijn aanduiding).

Op de specifieke rol die de verbeeldingskracht hier speelt, hoewel het een vermogen is waarover veel kan worden gezegd, ga ik in dit onderzoek niet in, maar een korte beschouwing is wel noodzakelijk. De verbinding tussen de registers die ondanks hun heterogeniteit mogelijk moet zijn, moet er een zijn die gemedieerd is, daar ongemedieerde ofwel directe verbinding ondenkbaar is gegeven de heterogeniteit. Kant gaat aldus op zoek naar een, zoals De Vleeschauwer zegt, “terrain commun, qui soustend l’union de la spontanéité pure et de la réceptivité (...)” (1937, p. 190). Deze gemeenschappelijke grond, oordeelt Kant, moet wel de tijd zijn, daar de tijd “s’apparente à la spontanéité, grâce à son caractère pur, a priori, et il s’apparente à la réceptivité sensible, parce que, d’après l’Esthétique, il en est la forme nécessaire” (De Vleeschauwer, 1937, p. 190). Zodoende fungeert de tijd als “élément médiateur” tussen de twee “facteurs extrêmes” (1937, p. 190). Nu lijkt het alsof er tussen de twee heterogene vermogens alsnog een zekere weg ligt. Dat klopt echter geenszins: de weg is onzeker. Getuige daarvan de hulp die gevergd wordt vanwege het nieuwe vermogen der verbeelding. Deze transcendentale verbeelding staat in voor de *figuratieve synthese* die schema’s genereert op basis waarvan de verbinding bewerkstelligd kan worden. Op deze schema’s zelf kan ik hier niet ingaan, daar dit buiten het bestek van dit onderzoek valt. De algemene idee is zoals gezegd evenwel dat de tijd, die een vorm van de zintuiglijke aanschouwing is, door het verstand als object genomen wordt, of beter gezegd door het verstand en de functies ervan als het bepaalde wordt genomen. Het is echter zeer interessant wat De Vleeschauwer hier kort over zegt: “Les deux éléments [de figuurlijke synthese en het schema] ne sont pas contradictoires: la synthèse désignant l’acte ou la fonction, le schème le produit de l’acte médiation” (1937, p. 191). De functie is met andere woorden ook werkzaam op dit niveau, i.e., op het niveau van de verbeelding. De *functie* van de intellectuele synthese is dezelfde als de functie van de figuurlijke.

Daarnaast is het van cruciaal belang om op te merken dat het subject, althans in deze kwestie, als passief in plaats van actief element op de voorgrond treedt, met andere woorden als datgene wat een bepaling ondergaat eerder dan voltrekt: “Het verstand oefent dus onder de naam *transcendentale synthese der verbeeldingskracht* op het *passieve* subject, waarvan het een vermogen is, de handeling uit waarvan we met recht zeggen dat de innerlijke zintuiglijkheid erdoor geprikkeld wordt” (B-153-4). Het is slechts de combinatie van de

categorie met het heterogene element die de ervaring van een object kan garanderen. Tegelijkertijd echter met deze objectivering van datgene wat ‘van buiten’ komt, is er sprake van een objectivering van het ‘binnen’ zelf. Het is tenslotte de innerlijke, subjectieve ervaring, met daarin evenwel de verwijzing naar het heterogene ‘buiten’, waaraan de regels van de logische oordeelsfunctie opgelegd worden. Zodoende kan de ruimte van het subject zelf beschouwd worden als iets dat ‘bepaald’ wordt. Het is niet het *Ik* dat de objecten bepaalt, zoals bij Descartes. Integendeel wordt het *Ik* zelf bepaald, onder meer door de toepassing van de logische functie op de menigvuldigheid van de innerlijke aanschouwing. Zodoende *verwijst* het subject naar de logische oordeelsfuncties, eerder dan dat het subject deze functies zou hebben of eruit zou bestaan.

4.2.9. Het bewustzijn *dat* ik ben (§25)

De subject-plaats die ter hoogte van de innerlijke zintuiglijkheid bepaald wordt door de objectivering van een buiten door de aanwending van de oordeelsfuncties, heeft metafysisch en epistemologisch gezien een problematisch statuut. Spreken over een subject-plaats fungeert ten eerste immers als de loutere vooronderstelling van de identiteit van het subject opdat er sprake kan zijn van synthese. Zodoende:

In de transcendentale synthese van het menigvuldige van de voorstellingen in het algemeen, dus in de synthetische, oorspronkelijke eenheid van de apperceptie, ben ik me echter van mezelf bewust niet zoals ik aan mezelf verschijn, noch zoals ik op mezelf ben, maar slechts *dát* ik ben (B-157).

Deze vooronderstelling is een voorstelling van de orde van het *denken* en niet van het *kennen*, daar er geen aanschouwing gegeven kan worden van de identiteit van dit subject en van de eenheid van apperceptie die ermee gepaard gaat (B-157). Wil het subject als ‘ik’ *gekend* worden, dan moet de constitutie ervan beschouwd worden als dat van een object. Het empirische subject ‘ik’ is net zo goed een object als de boom in mijn tuin, en vraagt dus net zo goed een bijdrage van de zintuiglijke aanschouwing. Indien we deze gelijkheid niet zouden aannemen, dan voert men eigenlijk een uitzondering in, die de veronderstelling met zich mee zou brengen dat een intellectuele aanschouwing, althans in dit geval, weldegelijk mogelijk is (B-159). Dit impliceert, zoals De Vleeschouwer zegt, dat het verstand dan haar eigen menigvuldigheid zou kunnen produceren: “La connaissance du moi ne serait pas phénoménale, si l’intuition, sans laquelle il n’y a pas de connaissance du tout, pouvait être une intuition intellectuelle, c’est-à-dire si la pensée pouvait produire spontanément la diversité” (1937, p. 231).

Vanuit deze beschouwing van het ‘ik’ van de innerlijke zintuiglijkheid als een object, i.e. als het bepaalbare, wordt eens te meer duidelijk dat het *Ik denk* dat het object en zo ook het ‘ik

als object' juist mogelijk maakt, geen individuele of concrete persoon kan zijn. Het zou echter een schromelijke fout zijn om daaruit af te leiden dat het *Ik denk* dientengevolge geen *singulariteit* uitdrukt.

4.2.10. De kwestie van overeenstemming en de mogelijkheid van de natuur (§26)

Het doel van deze paragraaf is te verklaren hoe “we door middel van categorieën alle objecten die zich *aan onze zintuigen kunnen voordoen, a priori* kunnen kennen” (B-160). Enkel een antwoord op deze vraag kan de transcendentale deductie afronden, daar hiermee de noodzakelijkheid van de overeenstemming tussen een object en een categorie kan blijken. Het gaat er met andere woorden om te verklaren “hoe we de natuur dus als het ware de wet voorschrijven en haar zelfs mogelijk maken” (B-160). Zoals De Vleeschauwer zich de vraag stelt: “Comme se fait-il que nous rencontrions dans le monde de l’expérience ces mêmes liaisons que l’entendement construit selon sa structure particulière?” (1937, p. 234). Wat Kant doet om dit feit te verklaren, is tonen dat de synthese van de menigvuldigheid in de aanschouwing - hetgeen hij hier de synthese van de *apprehensie* noemt - pas mogelijk is door de synthese van die aanschouwing door de categorieën, i.e., de synthese van de apperceptie (B-161). Om dit te begrijpen, is het noodzakelijk om, als aanvulling op *De transcendentale esthetica*, de ruimte bijv. niet enkel te zien als de vorm van de uiterlijke aanschouwing, maar ook als aanschouwing op zich, met andere woorden als mogelijk object op zich: “Or ces formes a priori de l’espace et du temps ne sont pas seulement des formes, c’est-à-dire des fonctions transcendantales d’intuition, mais en même temps des intuitions elles-même (...)” (De Vleeschauwer, 1937, p. 238). De ruimte stelt namelijk *a priori* een menigvuldigheid voor (De Vleeschauwer, 1937, p. 241). Hier treedt de ruimte in fregeaanse termen dus op als functie (ttz. als vorm) *zowel* als object (ttz. als aanschouwing), en het is precies deze dynamiek die de connectie tussen de synthese van de apperceptie en de synthese van de apprehensie inzichtelijk maakt.

Om dit duidelijk te maken, herneem ik het voorbeeld dat Kant zelf geeft om deze overeenstemming of connectie te illustreren. Delen we de waarneming van bijv. een huis op in een synthese van de apprehensie en in een synthese van de apperceptie, dan zien we mooi hoe beide met elkaar verweven zijn - dit evenwel op heterogene wijze, namelijk figuurlijk enerzijds en intellectueel anderzijds. De gestalte van een huis heeft voor ons een synthetische eenheid die tot stand komt door de apprehensie van de menigvuldigheid ervan. De noodzakelijke eenheid van de vorm van de ruimte wordt hierin verondersteld en maakt het mogelijk dat we het huis waarnemen. Wanneer we evenwel van de ruimte abstraheren, dan zien we dat de synthetische eenheid die van de ruimte uitgaat, te vinden is in het verstand; met name gaat het in dezen om de categorieën van kwantiteit, hoewel uiteraard ook de hulp van de andere categorieën vereist is, bijv. van relatie en modaliteit, omdat een huis een

empirisch object is. Maar in dezen kiest Kant ervoor om te focussen op de rol van de categorieën van kwantiteit, die, zoals Kant het hier verwoordt, niets anders zijn dan “de synthese van het gelijksoortige in een aanschouwing in het algemeen” - merk op dat hier *de ruimte zelf* als mogelijk object wordt genomen -, waarmee de synthese van de apprehensie, die zich *in de ruimte* voltrekt, dus “volstrekt moet overeenstemmen” (B-162). Het is inderdaad niet zo, dat de menigvuldigheid die we aantreffen door middel van de vormen van tijd en ruimte, *slechts* een menigvuldigheid is. Het huis dat we er bijvoorbeeld in aantreffen beduidt namelijk reeds een eenheid, een eenheid evenwel die zich in de zintuiglijkheid situeert en op dat niveau rekenschap aflegt van de menigvuldigheid waaruit ze opgebouwd is. Toch kan men inderdaad louter aan de hand van de vormen der zintuiglijkheid geenszins argumenteren voor de eenheid van het huis in kwestie, waarvoor met andere woorden een specifiek soort verbinding nodig is, die enkel geboden wordt door de toepassing van de categorieën op de menigvuldigheid van de zintuiglijke aanschouwing.

De aanschouwing zelf waar tot nu toe sprake van was, is dus een theoretisch geïsoleerde entiteit, die met het oog op de niet illegitieme explicatie van de rol van de zintuiglijkheid op zich, het gevolg is van de opschorting van de invloed van de categorie, die voortaan evenwel geldt als zijnde onontbeerlijk voor de apprehensie. In een noot verklaart Kant nader hetgeen hij hiermee juist getoond heeft:

Op deze wijze wordt bewezen dat de synthese van de apprehensie, die empirisch is, noodzakelijk moet overeenkomen met de synthese van de apperceptie, die intellectueel is en volstrekt *a priori* in de categorie besloten ligt. Het is een en dezelfde spontaniteit, die enerzijds onder de naam verbeeldingskracht en anderzijds onder de naam verstand verbinding in het menigvuldige van de aanschouwing tot stand brengt (B-162).

Dit betekent evenwel niet dat aan de eerbiediging van de heterogeniteit tussen het verstand en de zintuiglijkheid werd verzaakt. Het is nog altijd zo dat er een synthese, als handeling, voltrokken moet worden, daar de bronnen voor de mogelijkheid van het object in kwestie discontinue zijn. Dat er een productieve verbeeldingskracht in het spel is die de overeenstemming daadwerkelijk moet bewerkstelligen, is daarvan een teken: “het menigvuldige van de zintuiglijke aanschouwing wordt verbonden door de verbeeldingskracht, die van het verstand de eenheid van haar intellectuele synthese, en van de zintuiglijkheid de menigvuldigheid voor de apprehensie ontvangt” (B-164). Het schema dat daarvan het gevolg genoemd kan worden, is zodoende noch zintuiglijk, noch verstandelijk, en toch beide tegelijk: “Le schème sera sensible, parce que l’unité qu’il emporte n’est pas *en* lui (il serait spontané dans ce cas); il sera intellectuel, parce que l’unité l’accompagne cependant (*avec* lui)” (De Vleeschauwer, 1937, p. 258). De kwestie van de ‘overeenstemming’ moet met andere woorden gegeven de heterogeniteit deels onbeantwoord blijven, en gebeurt precies daarom op het niveau van de verbeelding.

Nu kan de zo eloquent door De Vleeschauwer geparafraseerde kwestie van de mogelijkheid van een aan de natuur opgelegde transcendentale wetmatigheid (cf. supra) aangekaart worden: als elke waarneming van elke verschijning pas mogelijk is door een synthese van de apprehensie, die op haar beurt pas mogelijk is door een synthese van de apperceptie door middel van de categorieën, dan moeten eigenlijk alle *mogelijke* waarnemingen van alle *mogelijke* verschijningen in de natuur aan de categorieën onderworpen zijn op het vlak van hun noodzakelijke *verbinding* (B-164-5). Hoewel de diepte zowel als de breedte van de invloed van de categorieën op de zintuiglijkheid nu op de spits gedreven is - ze gelden nu immers ook op het niveau van de - evenwel volle, d.w.z. niet geïsoleerde - aanschouwing en beslaan zo de hele natuur-, en de *afhankelijkheid* die heerst tussen beide vermogens, die nu toch vooral in één richting aangetoond werd, een transcendentale deductie heeft verkregen, zien we toch mooi per direct de grenzen hiervan opdoemen:

Maar ook het zuivere verstandsvermogen is niet in staat om de verschijningen alleen door middel van de categorieën *a priori* méér wetten voor te schrijven dan die wetten waarop een *natuur in het algemeen*, als wetmatigheid van de verschijningen in ruimte en tijd, berust. Specifieke wetten kunnen er *niet volledig* van worden *afgeleid*, ook al zijn ze er allemaal aan onderworpen, omdat ze betrekking hebben op empirisch bepaalde verschijningen. Zonder de ervaring kunnen we geen specifieke wetten leren kennen (...) (B-165).

Hoezeer de categorie ook de aanschouwing kan en moet bepalen, is het niettemin nog steeds zo dat de categorie blind is voor de specificiteit die op object-niveau geldt. De specificiteit die uitgaat van de ‘materiële natuur’ wordt wel mogelijk gemaakt door, maar toch niet exhaustief *gegrepen* door de ‘formele natuur’ (De Vleeschauwer, 1937, p. 263). Een gevolg daarvan is, zoals De Vleeschauwer opmerkt, dat in een wetenschap deductie en inductie beide een aparte rol te spelen hebben en niet in elkaar over kunnen lopen: “Aucun processus déductif ou inductif ne nous permet de passer de l’un à l’autre” (1937, p. 264). Dat komt omdat de categorie, vanuit haar oorsprong in de oordeelsfuncties, algemeen en noodzakelijk van aard *blijft*, hoezeer haar wetten ook gelden ten aanzien van wat daar heterogeen aan is. Dat wordt eens te meer duidelijk in §27, waar de overeenstemming van de categorie met haar object, geheel in lijn met de noodzakelijke rol van de verbeelding, gethematiseerd wordt als een *proces* van epigenese.

4.2.11. Epigenese als functie, argument en functiewaarde (§27)

De “*noodzakelijke* overeenstemming van de ervaring met de begrippen van haar objecten” (B-166) impliceert dat men een zekere procedure moet veronderstellen die aan die overeenstemming ten grondslag ligt. De overeenstemming en haar noodzakelijkheid vertonen zich in eerste instantie immers als zijnde problematisch. Er ligt hier een zekere

onmogelijkheid voor ons, die voortvloeit uit de aard van de vraag die gesteld wordt, namelijk naar de mogelijke verbinding van twee zaken die volslagen heterogeen zijn aan elkaar. Deze verbinding is evenwel noodzakelijk, waardoor de vraag des te pregnanter is hoe het zelfs maar plaats *kan* grijpen. Vandaar de introductie van het procedure-idee, die ook wel het transcendentale stappenplan (en niet het empirische stappenplan) genoemd kan worden van (1) de ‘generatie’ van de categorie en (2) van de ‘generatie’ van het object van de ervaring. Kant overweegt nu twee verschillende procedures: de *generatio aequivoca* en de *acquisitio originaria* of het epigenese-systeem, die hij beide aan een derde procedure contrasteert die er strikt genomen geen is: het preformatie-systeem.

Een preformatie-systeem gaat ervan uit dat de “subjectieve disposities tot denken” op contingente grond stroken met de “wetten der natuur” en aldus overeenstemmen met de objecten van de ervaring. Deze overeenstemming, zegt Kant, is dan het gevolg van de *beslissing* van een goddelijke instantie dat de twee registers de facto zullen overeenstemmen. Deze beslissing noem ik toevallig of liever contingent omdat we in dezen niet kunnen zeggen dat de registers op zichzelf beschouwd noodzakelijkerwijs met elkaar moeten overeenstemmen. Als er al een noodzakelijkheid in het preformatie-systeem gevonden kan worden, dan verhoudt zij zich als extern gegronde noodzakelijkheid tot de gewenste intern gegronde noodzakelijkheid - die voortvloeit uit de transcendentale deductie -, zoals in het Duits het werkwoord ‘sollen’ zich verhoudt tot ‘müssen’. De externe gronding van de overeenstemming tussen de registers sluit duidelijk een transcendentale deductie, die *legitimitéit* en aldus interne noodzakelijkheid op het oog heeft, uit. Kant roept hier “onze Schepper” (B-168) in als grondende instantie, hoewel dit mijns inziens slechts een voorbeeld is. De grondende instantie kan even goed een ‘gewoonte’ zijn, waarbij de manier waarop de mens de wereld ziet, geconditioneerd is door de onbewuste afspraak om het op deze of gene wijze te doen (cf. De Vleeschauwer, 1937, p. 272). In dit geval is er evenwel ruimte voor de scepticus om de overeenstemming *zelf* te betwisten, en terecht. Dit doet evenwel niets af aan het feit dat aan een preformationisme vanwege een godheid even weinig *legitimitéit* aan de overeenstemming ten grondslag ligt als aan een preformationisme op basis van gewoonte. In beide gevallen kan men enkel zeggen “dat ik zo ben ingericht”, door een God dan wel door gewoonte, zodat ik deze voorstelling niet anders dan aldus verbonden kan denken [in het geval van causaliteit bijvoorbeeld]” (B-168). Verklaringen op basis van evolutionaire psychologie of genetica zouden evenzeer tot de systemen van preformatie gerekend moeten worden, omdat ook daar ten aanzien van de overeenstemming tussen begrip en object een externe verantwoording zou worden gegeven, een verantwoording namelijk die niets te maken heeft met de aard van het begrip en van het object zelf.

De gemene deler van de preformatie is dus de extrinsieke aard ervan ten aanzien van het “processus constructif de l’objet” (De Vleeschauwer, 1937, p. 272).³⁶ Bijgevolg kenmerken

³⁶ Kant heeft mijns inziens dezelfde bekommernis wanneer hij zich in *On a discovery* polemisch tot Eberhard (cf. infra) richt: “Is it really possible to believe that, by his pre-established harmony between soul and body, Leibniz should have understood the accord of two entities that are by nature

de twee andere opties zich door een beroep op een interne noodzakelijkheid van overeenstemming. De eerste optie is de *generatio aequivoca*, waarbij de begrippen mogelijk worden gemaakt door de ervaring. Dit is volgens Kant onmogelijk van toepassing op de categorieën (en evenmin op de zuivere zintuiglijke aanschouwing), omdat zij, als *a priori*-begrippen van ervaring, onafhankelijk van die ervaring moeten zijn. De ervaring is namelijk door de categorieën pas mogelijk, waardoor diezelfde ervaring niet kan worden ingeroepen als oorsprong van de categorieën. Wat overblijft is wat Kant het epigenese-systeem van de zuivere rede noemt, dat in overeenstemming met het doel van de transcendentale deductie betekent dat het de begrippen zijn die de ervaring mogelijk maken en dat enkel van daaruit de noodzakelijke overeenstemming tussen begrippen en objecten van de ervaring verklaard kan worden (B-166).

Net zoals de epigenese van de biologische wetenschappen (meer specifiek de embryologie) uit de vroege moderniteit, betreft de transcendentale epigenese een procedure waarvan de verschillende elementen op zichzelf beschouwd onvoldoende het resultaat ervan kunnen verklaren. Daar waar de biologische epigenese voor het ontstaan van een volgroeid organisme kortweg een materiële predispositie veronderstelt in combinatie met een specifieke omgeving, poneert de transcendentale epigenese originele oordeelsfuncties die pas in combinatie met een zintuiglijkheid (die aan de functies verschijnt als zuivere aanschouwing) een object van de ervaring kunnen genereren (cf. Malabou, 2016, pp. 21-2). Het is de categorie zelf die deze procedure vertegenwoordigt. Het is als het ware “sous la sollicitation” van de zintuiglijke prikkel, zoals de Vleeschauwer (1937, p. 270) het zegt, dat de oordeelsfuncties ingeroepen kunnen worden.³⁷ Het is de categorie die deze noodzakelijke combinatie *a priori* uitdrukt, doordat ze namelijk een oordeelsfunctie is voor zover zij anticipeert op de zintuiglijke prikkel onder de naam van het object in het algemeen. Zodoende wordt er een categorie gegenereerd wanneer het subject zintuiglijk geprikkeld wordt en het de

completely independent of each other, and cannot be brought into community through any powers of their own?” (8:249).

³⁷ Volgens Longuenesse moeten we hieruit dus onthouden dat de categorieën, hoewel ze pas verkregen worden en in staat zijn tot regelgeving nadat indrukken hen hiertoe hebben aangezet, wat hun aard betreft, *a priori* bepaald zijn door de ““subjective conditions of the spontaneity of thought (the logical functions of judgment) together with “the first formal grounds of sensibility” (space and time)”. (2005, p. 29) Kant spreekt expliciet over de “original acquisition” van de categorieën in zijn brief aan Eberhard: “Impressions are always required in order first to enable the cognitive powers to represent an object... Thus the formal *intuition* which is called space emerges as an originally acquired representation (the form of outer objects in general) ... the acquisition of which long precedes determinate *concepts* of things that are in accordance with this form. The acquisition of these concepts is an *acquisitio derivativa*, as it already presupposes universal transcendental concepts of the understanding. *These likewise are acquired and not innate, but their acquisition, like that of space, is originaria and presupposes nothing innate except the subjective conditions of the spontaneity of thought (in accordance with the unity of apperception)*” (geciteerd in Longuenesse, 2005, p. 29). Hoewel het interessant is dat Kant het hier heeft over een zekere “innateness”, is dit niet de essentie van de epigenese. Het is niet omdat Kants ‘antropologie’ aangeboren vermogens toelaat, dat men hierin een transcendentaal argument moet proberen lezen.

logische oordeelsfuncties inroept, waardoor pas dan een object van de ervaring mogelijk is. Hierin zien we duidelijk de triadische structuur van de fregeaanse functie terug. De epigenese die Kant voorstaat, legt rekenschap af van een functiebegrip, een argument en een functiewaarde. Zowel functiebegrip als argument zijn onvoldoende alsook noodzakelijk voor de functiewaarde, die zonder hen niettemin ondenkbaar zou zijn. Deze noodzakelijkheid gaat, zoals De Vleeschauwer terecht opmerkt, niet op voor preformatie:

La préformation retire aux catégories mêmes le bénéfice de la nécessité (...) avec la thèse préformiste, on ne peut pas dire que le rapport nécessaire s'établisse dans l'objet, mais uniquement dans la pensée, car la liaison à base de préformation ne parvient pas à nous assurer d'autre chose que de ce que notre esprit est ainsi fait que nous ne pouvons nous représenter A et B sans les lier ensemble dans notre esprit (1973, p. 272).

Sectie 3: Opmerkingen bij De Vleeschauwer

De Vleeschauwers 'Notes et Réflexions' (1937, pp. 275-296) over de transcendentale deductie, waarin een homogenisering van de kenvermogens wordt beargumenteerd op basis van een realistisch-idealistische interpretatie van de 'act van synthese', interpreteer ik als een voorbeeld van de miskening van de *logische functie* in de transcendentale deductie.

Ten eerste lijkt het dat De Vleeschauwer er een realistische interpretatie van het *Ding an sich* op na houdt, in die zin dat hij het een "existence réelle" noemt: "en éliminant la référence ultime à un réel en soi, dont l'indétermination essentielle pouvait justifier parfois sa figuration symbolique, par un X, signe d'une existence réelle mais insaisissable" (1937, p. 279-80). Hoewel het anderszins klopt dat hij de onkenbaarheid of onbereikbaarheid van het *Ding an sich* eerbiedigt, blijft het problematisch dat hij er desalniettemin een reëel bestaan aan toekent. Immers, 'bestaan' en 'realiteit' gelden voor *objecten*, niet voor *dingen*. Zo zijn bestaan en realiteit geen predicaten van de dingen, maar categorieën voor objecten (cf. Kants weerlegging van het ontologische godsbewijs, hetgeen steunt op het bestaan als predicat).

Ten tweede miskent De Vleeschauwer de waarde van het 'formalisme' voor een transcendentale analyse van het object. Hij beschouwt terecht de idee van de subsumptie van objecten onder categorieën als een formalisme, en betoogt eveneens terecht dat de idee van de synthese van objecten door categorieën niet mag ontbreken in een transcendentale deductie. Hij vertrekt van de vaststelling dat Kant in de B-deductie meer de focus legt op synthese dan op subsumptie, hoewel hij er nog niet van de subsumptie af is:

Kant portait un coup dur au formalisme, dont en vérité il n'a pas su se défaire complètement, vu que le caractère subsomptif des rapports entre la forme et la matière, entre l'a priori et l'a posteriori, entre la sensibilité et l'entendement, était

surtout fonction de cette expérience possible promue au rang du véritable centre de références de toute objectivité. Or, ce que la subsumption perd de son prestige et de son efficacité, la synthèse le regagne, et il n'y a aucun doute que la synthèse exprime infiniment mieux l'acte original de la pensée, surtout de la pensée constructive, que le processus externe de la subsumption, emprunté à la logique du concept général (De Vleeschauwer, 1937, p. 280).

Aan de basis van de subsumptie ligt de heterogeniteit van de kenvermogens, zoals De Vleeschauwer eigenlijk wel mooi duidelijk maakt. Het probleem is dat hij deze heterogeniteit weg wil werken door al zijn geld op de synthese in te zetten, die dan de zintuiglijkheid in het verstand incorporeert en zodoende een opheffing van de heterogeniteit voorstaat. Volgens De Vleeschauwer is de heterogeniteit tussen verstand in zintuiglijkheid, na een goede lezing van de B-deductie, een volledig arbitraire splitsing, die hij pejoratief formalistisch en 'extern' noemt:

Le rapport entre la sensibilité et l'entendement était conçue encore en 1781 comme un cas particulier du procédé subsumptif: des données reçues dans une faculté sont subsumées sous les catégories de l'autre. Cette subsumption était une des bases du formalisme aussi intégral qu'extérieur dont avait souffrir le criticisme (...)” (1937, pp. 282-3)

Het klopt wel dat er een *a priori* verbindingsmogelijkheid tot stand moet worden gebracht opdat de twee kenvermogens überhaupt verbonden kunnen worden. De idee van het object in het algemeen en van de zuivere aanschouwing als mogelijk object staan daarvoor garant. Dat is inderdaad de waarde van de B-deductie, hetgeen inderdaad pas door de uitwerking van de idee van synthese tot stand kon komen. Het verstand laat middels synthese, en niet middels subsumptie, haar invloed gelden tot op het niveau van de zintuiglijke aanschouwing, zoals bleek uit het voorbeeld van de apprehensie van een huis. Dat het verstand hierdoor aan transcendentiaal belang wint, is dus juist: “Kant a souligné plus fortement l'acte de pensée comme condition et référence de tout le processus de la connaissance objective” (1937, p. 281). Het is echter even juist als misleidend. De Vleeschauwer wil er immers uit afleiden dat het apart zetten van de *a priori* menigvuldigheid betekenisloos is, indien ze niet volledig wordt teruggebracht tot de synthetische activiteit van het denken: “La distance entre le sensible et l'intellectuel est considérablement diminuée par cette nouvelle doctrine, et la diversité a priori, prénom de la <<forme de l'intuition>>, n'a de sens que si elle est ramenée, à son tour, à l'activité synthétique de la pensée” (1937, p. 283). Zodoende is de *Esthetica*, en daarmee de hele zintuiglijke aanschouwing, volledig opgenomen in dat denken, waarbij tijd en ruimte volledig virtueel zijn. Het is echter nog maar de vraag of deze homogeniteit volgt uit de nauwere relatie tussen verstand en zintuiglijkheid die de transcendentale deductie voorstaat. Volgens mij is de noodzaak om een synthese te voltrekken, waardoor inderdaad een verdere vermenging bewerkstelligd wordt tussen de twee kenvermogens, net een indicatie van hun initiële en blijvende heterogeniteit. Op een gegeven moment heeft De Vleeschauwer

het zelf over de functie en de argumentplaats die erin verondersteld wordt, hetgeen voor hem enkel betekenisvol is vanuit een homogeniteit, eerder dan vanuit een heterogeniteit:

La séparation brutale entre la sensibilité et l'entendement ne produit pas seulement des difficultés du point de vue du sujet, mais plus encore, si l'on veut, du côté de la matière de la connaissance. L'entendement, terme désignant la fonction ou l'acte de penser, saisit une matière qui lui fait opposition. De son propre fond, il ne produit rien, il ordonne. Très bien, mais le pouvoir d'ordonner postule, à l'autre bout de l'échelle, une matière ordonnable (1937, pp. 285-6).

Hier beschouwt De Vleeschauwer de “matière ordonnable”, hetgeen ik begrijp als de argumentplaats van de functie, als een indicatie van de onmogelijkheid van een radicale splitsing tussen beide vermogens. Hij zegt evenwel terecht dat deze “ordonnabilité” de voorwaarde is voor de mogelijke integratie van de materie in het denken: “Cette ordonnabilité est la condition de sa rationalisation ou de son intégration dans le système de la pensée” (1937, p. 286). Dit impliceert echter juist dat de plaats van het heterogene door de categorie of de functie wordt *voorbereid*, eerder dan dan dat ze erdoor wordt *uitgesloten*. De Vleeschauwer heeft op elk punt van zijn betoog gelijk dat synthese een zekere homogenisering tot stand moet brengen (als functiewaarde), maar hij heeft net zo goed op elk punt ongelijk dat dit een *a priori* heterogeniteit uitsluit. Hier verwacht hij evenwel de noodzakelijkheid van de transcendentale synthese, die op een bepaalde manier inderdaad een homogenisering *in* het object bewerkstelligt, met de *a priori* heterogeniteit van waaruit dit mogelijk is:

Or l'ordonnabilité d'une matière hétéronome n'est pas dérivable du fonctionnalisme ou dynamisme intellectuel même. Or, si la matière ne participe d'aucune manière à l'activité pensante mais s'y oppose en bloc, son ordonnabilité résulte soit d'une constatation empirique et, dans ce cas, non nécessaire ni relative, soit d'un postulat qui en fait pose au préalable leur harmonisation (1937, pp. 285-6).

Wanneer hij dus zegt dat de formele aanschouwing “s'offre à servir d'intermédiaire dans cette réduction de la dualité initiale à une conception plus *homogène* des fonctions transcendantales” (p. 286), dan moet dit letterlijk als intermediair worden gezien, namelijk als argumentplaats die rekenschap aflegt van de heterogeniteit maar die evenwel homogenisering *in het object* kan bewerkstelligen als functiewaarde. Dit kan dus geenszins een negatie van de heterogeniteit betekenen.

De Vleeschauwer erkent wel dat de ‘oppositie’ tussen het zintuiglijke en het verstandelijke, wat hij terecht “le transcendantal-sensible” en “le transcendantal-intellectuel” noemt, de basis is van de kritische filosofie: “Toute la déduction, tout le criticisme même, repose sur l'opposition irréductible entre le transcendantal-sensible et le transcendantal-intellectuel” (1937, p. 285). Wat evenwel getuigt van zijn project van homogenisering is het feit dat hij de

receptiviteit een spontaniteit noemt: “Le premier crée par la spontanéité le cadre spatio-temporel de la réceptivité; le second crée par la spontanéité l’unité synthétique” (1937, p. 285). Kants differentiatie tussen beide registers vindt De Vleeschauwer meer dan terecht, maar hun absolute heterogeniteit of onreducbaarheid vindt hij problematisch: “*Rien de plus juste au fond que de les distinguer, mais Kant n’a pas su s’élever au-dessus de leur irréductibilité absolue. C’est là la faute, car c’est de là qu’est venu le procédé de la subsumption comme schéma-type de l’activité de la pensée* (1937, p. 285; mijn cursivering). De subsumptie is inderdaad van waarde voor zover ze beklemtoont dat het verstand een betrekking moet aangaan met datgene wat er volslagen heterogeen aan is, terwijl de loutere synthese, los van de subsumptie begrepen, lijkt te veronderstellen dat het verstand de zintuiglijkheid *zelf* produceert. Om dit te vermijden, moet de subsumptie-idee inderdaad altijd in het achterhoofd gehouden worden, wil men de ware aard van de kantiaanse synthese begrijpen. Maar dit, zegt De Vleeschauwer, is de erfenis van Descartes:

Cette dualité divise le sujet actif contre lui-même, dissimule l’unité de la rationalité universelle, vers laquelle tendait visiblement Kant comme Descartes. Le raccord entre les deux membres disjoints, même dans la spontanéité originelle qui les enveloppe, ne dépasse pas le stade d’une prédestination ou préordination harmonique maigrement explicative” (1937, p. 285).

Op deze vergelijking met Descartes wordt niet verder ingegaan, noch door De Vleeschauwer, noch in deze tekst, daar het buiten het bestek van dit onderzoek ligt. Wel is het interessant dat De Vleeschauwer hier zegt dat de ‘dualiteit’ tussen de vermogens het actieve subject ‘tegen zichzelf’ verdeelt. Maar de verdeeldheid van het subject zelf, zou ik tegenwerpen, maakt net dat het niet cartesiaans is. Inderdaad blijkt uit de transcendentale deductie dat het subject verdeeld is en dat het deze verdeeldheid zelf draagt, hetgeen mooi wordt geïllustreerd door een deelname aan een actief-spontaan vermogen, zowel als aan een passief-receptief vermogen. Immers komt in de transcendentale deductie, en meer specifiek in de constitutie van objectiviteit, zoals De Vleeschauwer zelf eloquent blootlegde, een spanning aan de oppervlakte tussen een algemeen subject en een singulier subject. De objectiviteit van de handeling van het denken betreft “l’activité d’une conscience en général, donc d’une pensée élevée au-dessus des consciences subjectives, individuelles” (1937, p. 283). Niettemin moet deze algemeenheid gedragen worden door een singulier punt, hetgeen De Vleeschauwer hier betitelt als het subjectieve individu, wat een niet-transcendentale uitleg is van de singulariteit, maar toch goed de spanning blootlegt. Deze spanning nu impliceert inderdaad een verdeeld subject, hetgeen De Vleeschauwer klaarblijkelijk wil vermijden maar volgens mij net essentieel is.

Beide elementen die ik hier naar voor heb gedragen, tzt. de verhouding tussen heterogeniteit en homogenisering (in plaats van homogeniteit), zoals weerspiegeld in het begrip van de functie, zowel als de veronderstelling van de verdeeldheid van het subject ten aanzien hiervan, staan in een schril contrast met de homogeniteit en zelfs de immanentie die De

Vleeschauwer postuleert: “il faut considérer l’a priori comme immanent à la structure de la représentation objective même” (1937, p. 286). Op zich is het zeer juist om te zeggen dat het object als functiewaarde de structuur heeft van de functie, en dat het transcendentale op die manier immanent is aan de de objecten. Maar De Vleeschauwer doelt hiermee op het feit dat de act van de constitutie van het object een onverdeeld subject veronderstelt dat geen heterogene registers in zich draagt, noch moet overbruggen. Dit onverdeeld subject duikt bij hem op als het onverdeelde ‘ik’. Getuige daarvan zijn verwerping van de daaraan niet identieke transcendentale logica: “Le sujet, le *Ich*, est un source d’activités posées spontanément. Mais Kant retombe sans cesse dans le formalisme de la logique abstraite, dans la statique de l’universel (1937, p. 288). Hij verwerpt dus de centrale claim van de transcendentale deductie, namelijk de verhouding van een singulariteit tot een algemeenheid (die formeel is).

Hieruit vloeit met andere woorden het postulaat van een onverdeelde denk-act van een onverdeeld subject voor de constitutie van een onverdeeld object: “On comprend l’objectivité en délestant la déduction des inutilités qui l’encombrent. L’objectivité est une relation immanente. *C’est l’extraposition d’un contenu du moi*” (De Vleeschauwer, 1937, p. 294; mijn cursivering). Zie hier het realisme dat ik in het begin van dit stuk opmerkte in De Vleeschauwers discours opduiken als een idealisme. Het subject raakt of bevat voor de Vleeschauwer dus de *inhoud* van het object, niet alleen de vorm ervan. Dit is niet denkbaar in wat De Vleeschauwer een ‘formalisme’ noemt, hetgeen zich altijd “à la source du différend” (1937, p. 294) situeert en vermeden moet worden wil men “rendre au criticisme sa pleine homogénéité (1937, p. 293). Hiermee schaart De Vleeschauwer zich aan de kant van de latere idealisten: “Ici encore Fichte est plus franc que Kant et plus loyal. L’objectivité conserve chez lui toute son immanence. Object, contenu, sont des moments de l’acte de penser même” (p. 294). Wat er overblijft van de transcendentale deductie is een denken, een ik, en een onproblematisch weten. Wie toont zich nu cartesiaans?

5. Besluit

De tijd om te besluiten is aangebroken. Daartoe volg ik de globale structuur van de voorbije hoofdstukken. Het besluit geldt hiermee in de eerste plaats als functionele samenvatting, die evenwel culmineert in een open beschouwing over wat in deze thesis op het spel heeft gestaan.

5.1. Inleiding

(1) Ten eerste werd er een relatie tussen logica en epistemologie aangestipt waarbij de veronderstelling er kortweg op neer kwam dat een predicatenlogica, i.e., een logica waarbij de articulatie van predicaten (door middel van subordinatie) informatief is ten aanzien van een daarvan eenzijdig onafhankelijk onderwerp, in verband kan worden gebracht met een epistemologisch realisme. De hypothese was dat hier tussen predicaat en onderwerp, of beter tussen functie en argument, een zekere homogeniteit heerste.

(2) Vervolgens werd er gesuggereerd dat Kants transcendentiaal idealisme daarentegen net wees op een heterogeniteit tussen functie en argument, en dus geen klassieke predicatenlogica in die zin impliceert. De articulatie van predicaten ten aanzien van een onderwerp betekende meer specifiek geen eenzijdige onafhankelijkheid maar een van wisselwerking getuigende afhankelijkheid, waardoor het niveau van de predicaten niet louter informatief, maar ook constitutief of productief werd voor het niveau van het onderwerp.

(3) Deze productieve relatie werd, geïnspireerd door Frege, triadisch gearticuleerd in termen van functie, argument en functiewaarde, en vervolgens ook in termen van de bepaling (de vorm) van het bepaalbare (de materie). Kants eigen omschrijving van de functie is, opvallend, ook triadisch en beschrijft het proces van een eenheid die wordt bewerkstelligd doordat een oorspronkelijke eenheid zich prediceert op een gegeven veelheid. Wat die gegeven veelheid is, maakt op zich nog niet uit - het gaat enkel om de anticipatie vanwege een formele mogelijkheid.

(4) De louter formele mogelijkheid van verbinding of productie kon in verband worden gebracht met de heterogeniteit van de kenvermogens zelf. Zo staat uitsluitend het verstand in voor de bepaling of de functie, en staat uitsluitend de zintuiglijkheid van de aanschouwing in voor het bepaalbare argument.

(5) Vanuit deze heterogeniteit van de vermogens kon de bepaling slechts op het bepaalbare anticiperen. Om een object te constitueren, dat als functiewaarde kan gelden, moet aldus de verbinding met een argument nog bewerkstelligd worden.

(6) Voor Frege lag de mogelijkheid van een dergelijke verbinding in de onverzadigdheid van de functie en in de verzadigdheid van het argument. De heterogeniteit tussen beide is hier dus geen obstakel, maar een mogelijkheid.

(7) Zowel Frege als Kant wezen wat dat betreft ook op de relativiteit van deze heterogeniteit aan een singulier punt, d.w.z. aan een oorspronkelijke eenheid.

(8) Met name deze dynamiek tussen heterogeniteit en singulariteit inspireerde de betrachting van een herinterpretatie van *De analytica van de begrippen*. De functionele afhankelijkheid tussen functie en argument bleek niet enkel een realisme maar ook een strikt idealisme uit te sluiten. Er werd geopperd dat een strikt idealisme, net zoals een realisme, uitgaat van een zekere homogeniteit tussen functie en argument. Realisme en strikt idealisme zouden dus met elkaar gemeen hebben dat ze het heterogene functiebegrip zoals het hier preliminair ontwikkeld werd, zouden tegenspreken. De Vleeschauwers commentaar op de transcendentale deductie werd vervolgens naar voor geschoven als een tekst die van beide strekkingen kan getuigen wat dat punt betreft. De gelijkenis tussen beide strekkingen is interessant, omdat ze de unieke positie van het transcendentaal idealisme illustreert.

5.2. De transcendentale logica

Kants eigen omschrijving van de functie, die hij ook de *logische* functie noemt, geeft een spanning weer tussen formele logica en transcendentale logica. Om te begrijpen wat de transcendentale logica is, werd de ontstaansgeschiedenis ervan kort geschetst. In deze schets werd (1) vastgesteld dat Kants vroege denken kan getuigen van een rationalistisch realisme dat geheel in overeenstemming met de hypothese de functie op homogene wijze interpreteert. Er is in de pre-kritische periode inderdaad nog sprake van een predicatenlogica van subordinatie. Gaandeweg begon Kant echter meer en meer de heterogeniteit van de functie te beklemtonen, hetgeen hem noopte een transcendentaal idealisme te ontwikkelen. (2) Hij ontwikkelt langs die weg de gedachte van een verschil tussen analyse en synthese, van heterogene kennisbronnen, van een reëel of empirisch en een logisch verstandsgebruik. Hierdoor moet de notie van subordinatie plaatsmaken voor iets wat de notie van subsumptie genoemd kan worden. (3) In een tweede beweging werd het begrip of het predicatieve gezien als conditie voor het onderwerp, waardoor ook de functionaliteit van het ene vermogen ten aanzien van het andere geboren is, en de weg werd vrijgemaakt voor de latere notie van synthese. (4) Objecten verwijzen in de pre-kritische periode echter nog steeds naar eenzijdig onafhankelijke dingen. Er is nog geen echte object-constitutie of productie. Een ware transcendentale logica verschijnt pas in de *Kritiek van de zuivere rede*. Het gaat in dezen om een formele logica die evenwel gericht wordt op een mogelijke inhoud. En het is precies deze spanning waarvan de latere omschrijvingen van de logische functie, de oordeelsfuncties en de categorieën getuigen. De initieel onoverbrugbare heterogeniteit, zoals ontwikkeld in de pre-kritische periode, is in de kritische periode nog even pregnant, maar ze moet

desalniettemin uitgaan van de mogelijkheid om een brug bouwen. De heterogeniteit wordt, zoals bij Frege, gezien als een mogelijkheid. Van een reeds ingevuld argument in de functie, i.e., van een verzadigde functie, of van een homogeniteit tussen predicaten en onderwerpen, evolueert Kant klaarblijkelijk naar een in de ogen van de functie lege argument-plaats (x), d.w.z.. naar een onverzadigde functie en een verzadigd argument.

5.3. De metafysische deductie

Dit hoofdstuk bevat opnieuw een contemplatie van de omschrijving van de functie op B-93 als bestaande uit de drie momenten van eenheid, veelheid en eenheid. Geïnspireerd door Longuenesse lezen we de relatie tussen de functie van het verstand en de zintuiglijkheid niet als een conjunctie maar als een implicatie. De unificerende functie is er *omdat* er een zintuiglijkheid is die een veelheid, of beter een menigvuldigheid, levert. Omdat deze menigvuldigheid er is, moet er verenigd worden. Deze implicatie doet evenwel niets af aan de heterogeniteit tussen beide registers, daar het verstand hiermee nog steeds berust op functies en de zintuiglijkheid nog steeds berust op prikkels.

Wat betreft de triadische structuur, is er een opvallende gelijkenis tussen de omschrijving van de functie en deze van de synthese. De verklarende gedachte is dat de unificerende oordeelsfuncties aanleiding geven tot de unificerende categorieën (van synthese). Daartoe is een handeling vereist die uitreikt naar het heterogene element dat wordt geleverd door de aanschouwing. De functie omvat zo de synthese en niet omgekeerd. De categorie moet uitgelegd worden in termen van oordeelsfuncties, omdat die oordeelsfuncties op zichzelf niet aan de inhoud van de aanschouwing refereren, en zodoende mooi blootleggen dat er heterogeniteit van de vermogens is. Dat dit ook opgaat voor de categorieën is niet zo duidelijk wanneer zij los van hun gronding in de oordeelsfuncties beschouwd worden. De overgang van functie naar synthese betekent de introductie van de categorieën, die de expliciet op mogelijke objecten en mogelijke ervaring betrokken oordeelsfuncties zijn.

Dat de oordeelsfuncties (i.e., de specifieke vormen van de functie) die aanleiding geven tot de categorieën evenwel afwijken van de strikt formele logica, wordt duidelijk door het belang van het derde moment in de oordeelstafel. Volgens een formele benadering zijn de derde momenten slechts tautologische afleidingen van de eerste twee. Volgens een benadering die zich ent op de mogelijkheid van objecten, zijn ze essentieel. Ook de categorieën zelf hebben ipso facto een derde moment, waarbij de derde categorie telkens overeenstemt met de derde oordeelsfunctie. Ik volgde Borboa's opmerking dat het derde moment niet zomaar afgeleid kan worden uit de eerste twee, maar een speciale handeling van het verstand vereist. Ook baseerde ik me ten aanzien van de kwantiteit op zijn voorstel dat de derde oordeelsfunctie de eerste categorie met de tweede weet te verbinden met als resultaat een derde categorie. Zodoende kon de triadische structuur van de fregeaanse functie ook op het niveau van de categorieën zelf vastgesteld worden. Of Kant dit werkelijk zo heeft bedoeld, is een open

vraag. Maar dat bijvoorbeeld de synthese van de derde categorie van kwantiteit, namelijk alheid of totaliteit, een singulier oordeel betreft en dus geconnecteerd moet worden aan de derde oordeelsfunctie, staat voor Kant wel degelijk op het spel. Als men de transcendentale aard van de oordeelsfuncties en categorieën niet in het achterhoofd houdt, dan is de connectie die Kant maakt tussen algemeenheid en eenheid enerzijds, en singulariteit en alheid anderzijds, absurd. Thompson wees eveneens op de absurditeit van deze connectie indien men een klassen- (of predicaatlogica) veronderstelt in de transcendentale logica. De gedachte dat een algemeen oordeel zich prediceert op reeds geconstitueerde objecten en zo alheid genereert, is immers een radicale omdraaiing van de object-constitutie die eigenlijk op het spel staat in de categorieëntafel. Een dergelijke lezing kan dus in verband worden gebracht met een zeker realisme dat de notie van het object zelf niet bevroegt. Gaat men er echter van uit dat Kant met zijn categorieëntafel een functionele object-constitutie op het oog heeft, dan verandert onze kijk hierop. Vanuit dit perspectief opent zich namelijk de mogelijkheid om alheid te begrijpen als het resultaat (functiewaarde) van de synthese van een menigvuldigheid (argument) vanuit een singulier punt, dat refereert aan een algemeenheid (functiebegrip). Het is dus zeker juist dat de synthese van alheid evenwel een algemeenheid veronderstelt. Maar deze algemeenheid, zo pleegde ik te tonen, kan pas in alheid resulteren wanneer deze via een singulier punt wordt verenigd met een veelheid. Precies daarom geeft het singuliere oordeel en niet het algemene oordeel aanleiding tot de categorie van alheid. Zo werd ten andere de heterogeniteit van de object-constitutie geconnecteerd aan de singulariteit, en kon dit beschouwd worden als een anticipatie op thema's uit de transcendentale deductie. De noodzakelijkheid van singulariteit ontkennen kan realistische motivaties hebben. Een algemeen punt dat geen singulariteit behoeft, behoeft namelijk ook geen menigvuldigheid van de aanschouwing en miskent zodoende de noodzakelijke heterogeniteit van de synthese. De alheid is daarentegen altijd een relatieve alheid. Een gegeven veelheid wordt in een alheid gegoten precies doordat het in een singulier punt wordt opgenomen. Singulariteit en heterogeniteit gaan hier dus hand in hand.

De dynamiek die achter de notie van het getal zit, is zodoende een voorbeeld van alheid. Een getal is een vanuit een singulier punt begrensde veelheid die refereert aan een algemeenheid (bijvoorbeeld het decimaal stelsel). Oneindigheid is zodoende geen getal, daar dit een onbegrensde veelheid betreft die door geen enkele singulariteit kan worden *gegrepen*, maar enkel in gang gezet kan worden 'in de idee'. Dat oneindigheid geen getal is, wil zeggen dat het geen alheid is, en ipso facto dat het geen *object* kan zijn voor ons. Een getal is een voltooide synthese, terwijl oneindigheid een onvoltooide synthese is. Dit leert ons dat het objectieve in zekere zin bestaat uit het voltooide of volledige, wat aansluit bij de betekenis van de functiewaarde.

Deze connectie tussen heterogeniteit en singulariteit kan gelden als het principe van de metafysische deductie. Verder impliceert de metafysische deductie een relatie tussen begrip en object die in de pre-kritische fase ondenkbaar was: (1) er is heterogeniteit tussen begrip en

object; (2) begrip en object moeten verbonden worden; (3) het begrip kan zich enkel *middellijk* op het object betrekken, tzt. via de aanschouwing.

5.4. De transcendentale deductie

De transcendentale deductie focust vooral op de connectie tussen singulariteit en algemeenheid. Bij aanvang wordt echter eerst de transcendentale rol van singulariteit op een bepaalde manier in de verf gezet. We zagen een gelijkaardige redenering aan het werk in *Die falsche Spitzfindigkeit*, waar de singuliere subjectieve ruimte werd gearticuleerd als een proces van toe-eigening. De oorspronkelijke eenheid van de apperceptie kan als voortzetting hiervan worden beschouwd. Algemene categorieën kennen geen objecten, maar wel een object in het algemeen. Dit maakt plaats voor een anticipatie op de aanschouwing in het algemeen die geldt als *domein* van de categorieën. In dit zin geldt het object of de ervaring als *bereik* van deze functie. De verbinding van een menigvuldigheid tot een eenheid in een object veronderstelt echter een oorspronkelijke eenheid die de algemene categorie kan toepassen op de aanschouwing, die met andere woorden het functiebegrip kan verbinden met het argument. Deze oorspronkelijke eenheid, die het statuut van een formele mogelijkheidsvoorwaarde heeft, ontkent echter geenszins de heterogeniteit van de vermogens.³⁸

Singulariteit of oorspronkelijke eenheid kan echter geen objectiviteit genereren zonder te verwijzen naar algemene oordeelsvormen. De implicatie werkt in beide richtingen. De objectieve bepaling van de innerlijke zintuiglijkheid vraagt de verwijzing naar algemene en noodzakelijke regels. Gegeven de heterogeniteit van de vermogens is er echter geen *rechtstreekse* bepaling van de zintuiglijkheid door de algemene categorieën mogelijk. De verbinding van functie met argument blijft dus problematisch. Het ware mysterie is dus niet de functie maar het argument: wat is het argument eigenlijk? Kants antwoord op deze impasse bestaat uit de introductie van de figuurlijke synthese, die een verbindende rol toekent aan de verbeelding ten aanzien van de tijd. De tijd staat tussen beide registers in, omdat ze de vorm van de aanschouwing is maar tegelijkertijd als object kan genomen worden. De verbeelding kan nu de functie van bemiddelaar opnemen. De zuivere tijd is dus het bepaalbare. Om dit te begrijpen moet het schematisme uit *De analytica van de grondbeginselen* onderzocht worden, hetgeen buiten het bestek van dit onderzoek valt. Dat er voor wat betreft de bepaling van het bepaalbare (de tijd), naast een intellectuele, ook een figuurlijke synthese nodig is die voltrokken wordt door de verbeelding, betekent echter dat de kwestie van de toe-eigening niet letterlijk geïnterpreteerd mag worden.

Hoewel het *Ik denk* van de apperceptie geen individu kan zijn (een individu is immers niets anders dan een object voor *De transcendentale analytica*), en altijd algemeenheid als

³⁸ Hierbij kan een goddelijk verstand dat *zelf* kan aanschouwen gezien worden als een initieel *verzadigde* functie die homogeen is aan haar argument.

transcendentale voorwaarde voor objectiviteit aanwijst, moet de apperceptie toch singulier zijn, om verbinding van de registers mogelijk te maken.

Tenslotte toonde de ‘procedure’ van de epigenese, die in de eerste plaats de noodzakelijke *interne* legitimiteit van de transcendentale deductie wil beklemtonen, dat de constitutie van het object of van de ervaring het verloop van een functie kent. Epigenese legt bloot dat functie en argument op zichzelf onvoldoende maar tegelijk ook noodzakelijke voorwaarden zijn voor het object als functiewaarde. Deze functiewaarde is zonder functie en argument ondenkbaar, maar nog steeds niet voorspelbaar. Dit maakt strikt idealistische en realistische interpretaties van *De analytica van de begrippen* hoogst problematisch.

De overgang in *De analytica van de begrippen* van formele subsumptie naar synthese is een overgang van initiële heterogeniteit van de kenvermogens naar een daaraan relatieve *homogenisering* op het niveau van het object. Deze homogenisering sluit de heterogeniteit echter niet uit: de structuur van het object verwijst nog steeds naar een initiële heterogeniteit, uitgedrukt door de functie. Precies deze dynamiek wil De Vleeschauwer teniet doen: wat hij op het oog heeft, is homogeniteit aan de homogenisering ten grondslag leggen. Hierdoor miskent hij de functie zoals ik ze hier heb geëxpliciteerd, en hij verraadt hij zijn idealistische of realistische - dat laat ik beter nog in het midden - intuïties en oogmerken. De Vleeschauwers motivatie lijkt er wel uit te bestaan dat hij een verdeeld subject, tzt. een verdeeldheid tussen algemeenheid en singulariteit, en zo ook tussen algemeenheid en menigvuldigheid, wil vermijden. Hij lijkt een unitair subject te beargumenteren dat als bron kan gelden voor al het objectieve, een subject dat vorm maar ook inhoud van de objecten reeds bevat. Dat hij dan toch het *Ding an sich* op realistische wijze opvat, hetgeen op het eerste gezicht merkwaardig is, valt zo te rijmen met zijn naar een strikt idealisme neigende interpretatie van de transcendentale deductie. We zouden dus voorzichtig kunnen suggereren dat idealisme en realisme in dezen beide een ontkenning impliceren van de heterogeniteit die zo eigen is aan de kantiaanse functie, en dat daarom een realistische interpretatie van het *Ding an sich* vergezeld kan worden van een idealistische interpretatie van het subject.

5.5. Algemeen besluit van deze masterproef

De algemene eindconclusie is dat zowel de relatie tussen oordeelsfuncties en categorieën in de metafysische deductie, als de relatie tussen categorieën en objecten in de transcendentale deductie, vruchtbaar kan worden gelezen vanuit Freges triadische conceptie van de functie. De dynamiek die Frege namelijk articuleerde tussen functie en argument, waarbij slechts de heterogeniteit daartussen aanleiding kon geven tot een mogelijke verbinding, fungeert ook bij Kant als de crux waarrond alles draait. Het duidt met name op de gewenste interne legitimiteit van de overeenstemming tussen categorie en object. De negatie van een dergelijke

fregeaanse functionaliteit ten aanzien hiervan kon, onder de noemer van de homogeniteit, eveneens vruchtbaar in verband worden gebracht met realistische en idealistische posities.

5.6. Heterogeniteit op het spel: Eberhards uitdaging

In 1788 richt Johann August Eberhard het tijdschrift *Philosophisches Magazin* op met als voornaamste doel het faciliteren van een publieke aanval op het Kantiaanse project vanuit het toen nog zeer populaire leibniziaanse of wolffiaanse gedachtegoed. Het tijdschrift plaatst zich zo lijnrecht tegenover het criticisme gezinde *Allgemeine Literatur-Zeitung* van Schultz. In *Über eine Entdeckung* becommentarieert Kant, na lang op zich te hebben laten wachten, eindelijk Eberhards polemische kritiek (Allison, 2007, p. 273). Dat doet hij op net zo polemische wijze; de verzorgde, verheven stijl die we van hem gewoon zijn, is hier niet aan de orde en maakt plaats voor een vurig en bij wijlen zelfs haastig aandoend pleidooi. Met name Eberhards systematische miskenning van het onderscheid tussen een reëel en een logisch gebruik van het verstand voor wat betreft zijn interpretatie van de eerste Kritiek, nochtans zo cruciaal voor een goed begrip ervan, moet eraan geloven:

“Since Eberhard’s purported demonstration of the principle of sufficient reason involves the attempt to derive it from the principle of contradiction, Kant claims that Eberhard is in effect treating it merely as a logical principle governing propositions, even though his intent is to establish it as a real (i.e., metaphysical) principle governing the relation between things” (Allison, 2007, p. 276).

Kant voegt zoals gezegd echter aan het reële gebruik van het verstand de voorwaarde toe van het heterogene element, dat wil zeggen de anticipatie van de aanschouwing:

“For Kant, human sensibility contains positive, *a priori* forms (space and time) through which everything given in intuition and, therefore, everything cognizable by the human intellect is conditioned. According to this position, then, the “nonsensible” refers to something merely thought (a purely intellectual entity or noumenon), which, since it cannot be intuited, can never become an object of cognition. Consequently, for Kant, the difference between the sensible and the nonsensible is one of kind, or, as he also terms it, “transcendental.” (Allison, 2007, p. 277).

Voor ‘wolffiaanse leibnizianen’ zoals Eberhard is daarentegen die zintuiglijke aanschouwing net de bron van obscuriteit in onze voorstellingen, en vervult ze dus niet de rol van voorwaarde maar van obstakel. Zodoende is het verschil tussen de zintuiglijkheid en het niet-zintuiglijke *gradueel* van aard, waarbij de aanschouwing obscure voorstellingen levert van wat in het intellect duidelijk wordt onderscheiden. Het is op basis van deze interpretatie van Leibniz dat Eberhard poogt te tonen dat *achter* de zintuiglijkheid een niet-zintuiglijk

noumenon ligt, dat gekend kan worden door de loutere aanwending van het intellect (Allison, 2007, p. 277). Deze zet toont mooi de gevolgen van een veronderstelde homogeniteit van de kenvermogens, hier vertegenwoordigd door de gepostuleerde gradualiteit tussen het zintuiglijke en het intellectuele, tussen aanschouwing en verstand. Als de oordeelsfunctie, zoals we in dit onderzoek konden zien, de heterogeniteit van de synthese uitdrukt, dan plaatst een miskening van die functie zich eens te meer in de traditie gericht op de intellectuele kenbaarheid van het *Ding an sich*.

Ook het synthetisch oordeel *a priori* interpreteert Eberhard op louter logische wijze, waardoor hij miskent dat een *a priori* oordeel dat tegelijk synthetisch is net de loutere *anticipatie* betreft van de mogelijkheid van een reëel gebruik van het verstand door het logische gebruik, en niet het reële gebruik zelf (Allison, 2007, pp. 277-8). Dat de logische functie enkel de zintuiglijkheid anticipeert en dus zelf niet bevat, is de essentie van het synthetisch *a priori*. De plaats van de zintuiglijkheid betreft daarin namelijk een *zuivere* aanschouwing, die er als het ware als *merkteken* voor ingeroepen wordt. De connectie tussen “synthetic judgments and intuition” veronderstelt de connectie tussen “synthetic judgments *a priori* and pure intuition”, waardoor aan de noodzakelijke toevoeging van iets ‘extra-logisch’ geappelleerd wordt (Allison, 2007, p. 278).

Eberhard benadert, als denker van de homogeniteit, het onderscheid tussen synthetische en analytische oordelen (beide evenwel *a priori*) in termen van, resp., non-identiteit en identiteit. Dit betreft met andere woorden een louter formeel-logische explicatie van de zaak. Dat gaat echter voorbij aan het transcendentale aspect van de synthese verondersteld in het synthetisch *a priori*:

Dans *l'Entdeckung*, Kant remarque que le jugement non-identique n'est pas égal à un jugement synthétique, parce que l'appellation non-identique ne manifeste pas le genre de liaison a priori qui est représenté par le nom de synthèse (I). La distinction analytique-synthétique est d'ordre transcendantal, contrairement à l'autre, qui reste purement logique (2). Le concept de synthèse, en tant qu'élément constitutif de jugement, dépasse la dimension de l'identité et de la non-identité des concepts, et sauve, par conséquent, l'originalité de la distinction critique (3) (De Vleeschauwer, 1937, pp. 406-7).

Het klopt misschien wel dat identiteit en non-identiteit iets kunnen blootleggen van het verschil tussen analytische en synthetische oordelen. Toch wordt aan het voornaamste onderscheid, namelijk dat van synthese in plaats van analyse, voorbijgegaan:

(...) expressions so badly chosen as those of *identical* and *nonidentical* judgments. For the latter provide not the slightest indication of a particular manner of possibility for any such unification of representations *a priori*; whereas the term *synthetic* judgment (as opposed to analytic) immediately carries with it an allusion to an *a priori* *synthesis*

in general, and must naturally prompt the investigation, which is no longer logical but already transcendental, as to whether there are not concepts (categories) which affirm nothing else but the pure *synthetic* unity of a manifold (in some intuition) with regard to the concept of an object in general, and which lie *a priori* at the basis of all cognition thereof (...) (Kant, 8:244-5).

Zodoende gaat het er bij de synthese om dat er ‘iets’ gesynthetiseerd moet worden door het conceptuele niveau dat zelf niet tot dat conceptuele niveau behoort, en die mogelijkheid moet *a priori* voorondersteld worden - het is hier dat de term ‘substraat’ of ‘subject’ aan de orde is: “by the term synthesis it is clearly indicated that that something outside of the given concept must be *added* as a substrate” (Kant, 8:245; mijn cursivering). Een dergelijke karakterisering is inderdaad op geen enkele wijze denkbaar ingevolge de explicatie van het verschil in termen van identiteit en non-identiteit. De Vleeschauwer merkt goed op dat precies deze zet van Kant miskend of misbegrepen wordt door Eberhard:

Eberhard ravale le débat du synthétique à une affaire de logique formelle, ou de rapports *entre* concepts. (...). Il raisonne comme s’il s’agissait de la forme logique des jugements, alors qu’en réalité *il s’agit de la formation ou de la constitution du concept du sujet*. Dans le jugement analytique, le concept du sujet est *déjà formé*. *Nous analysons*, par exemple, le concept <<corps>> et nous unissons à lui un autre concept << divisible>> déjà pensé en lui. L’union a donc lieu entre concepts, *et son fondement est l’essence du concept constitué* (1937, p. 411; mijn cursivering).

Hoewel we in de metafysische deductie zagen dat de formele regels van de analyse grondend zijn voor de synthese, komt hier cruciaal naar voor dat de vraag van de synthese aan de vraag van de analyse vooraf moet gaan. Immers betreft de term ‘lichaam’ in een synthetisch oordeel eigenlijk een geheel van aanschouwingen, waarbij de toevoeging van het predicaat ‘deelbaar’ betekent dat men er nieuwe aanschouwingen door kan denken. In een analytisch oordeel, echter, wordt geen rekenschap afgelegd van de aanschouwelijkheid van het begrip ‘lichaam’, maar wordt slechts van de inhoud ervan geabstraheerd. De context blijkt dus heel belangrijk te zijn. Zo is dit inzicht van cruciaal belang:

(...) le jugement: <<le corps est pesant >> peut être analytique ou synthétique, d’après sa signification. Prend-on le sujet *comme un concept formé*, il sera analytique. Le prend-on, au contraire, *dans sa constitution originare*, il sera synthétique, parce que la pesanteur n’appartient pas à l’essence logique du concept de corps et que, dans ces conditions, *il faut autre chose pour affirmer la réalité* de la pesanteur. Cette autre chose est l’intuition” (De Vleeschauwer, 1937, p. 411; mijn cursivering).

Eberhard is ervan overtuigd dat de zintuiglijkheid als *accidens* een achterliggend *substraat* veronderstelt, in overeenstemming met de wet van de toereikende grond. Kant had hiervan reeds de categorie van causaliteit gemaakt, waardoor de wet voortaan een beperking kent: de

loutere toepassing op de (zintuiglijke) aanschouwing. Door achter die zintuiglijkheid een substraat te denken, zou Eberhard erin slagen het grondgebied van de categorieën uit te breiden naar dat van het niet-zintuiglijke - zo is nu de term 'substantie' i.p.v. 'substraat' aan de orde. Dat niet-zintuiglijke substraat bestaat volgens hem immers in feite uit 'eenvoudige zijnden' die voor het intellect kenbaar zijn, waardoor de kantiaanse begrenzing tot zintuiglijkheid met de voeten kan worden getreden (De Vleeschauwer, 1937, pp. 418-22).

De polemiek tussen Kant en Eberhard moet dus diepgaand onderzocht worden, omdat klaarblijkelijk veel van wat in deze thesis verdedigd werd, daar opengetrokken, betwijfeld en scherpgesteld wordt. Het transcendentaal idealisme blijkt, vandaag alsook in de nadagen van Kants kersverse criticisme, niet vanzelfsprekend. Met name de kwestie van de heterogeniteit wordt steeds opnieuw verdedigd en verworpen, aangestipt en genegeerd. Van Kants oeuvre tot bescheiden betrachtingen zoals deze thesis, en van Eberhard tot De Vleeschauwer, zien we deze ambigue dialectiek aan het werk. Als de *condition* of *position humaine* ons aanbelangt, dan wordt deze misschien niet zozeer gekenmerkt door de heterogeniteit van de kenvermogens zelf, als wel door de immer aan ons verschijnende noodzaak om het erover te hebben.

Literatuurlijst

Primaire werken

Aristoteles, & Barnes, J. (1991). Physics. In J. Barnes (Red.), *The Complete Works of Aristotle* (pp. 2-128). Princeton, VSA: Princeton University Press. (Origineel werk gepubliceerd omstreeks 330 v.o.t.)

Foucault, M. (1994). Qu'est-ce que les Lumières? In D. Défert, F. Ewald, & J. Lagrange (Reds.), *Dits et écrits 1954-1988 IV 1980-1988* (pp. 562-578). Parijs, Frankrijk: Gallimard. (Origineel werk gepubliceerd in 1984)

Frege, G., Geach, P., & Black, M. (1951). On Concept and Object. *Mind*, 60(238), 168-180

Frege, G., & Geach, P. (1960). Function and concept. In P. Geach & M. Black (Reds.), *Translations of the Works of Gottlob Frege* (pp. 21-41). Oxford, VK: Basil Blackwell. (Origineel gepubliceerd in 1891)

Frege, G., Gabriel, G., Kaal, H., & McGuinness, B. Francis. (1980). *Philosophical and mathematical correspondence*. Chicago, VSA: University of Chicago press

Frege, G., & Patzig, G. (1993). Gedankengefüge. In G. Patzig (Red.), *Logische Untersuchungen* (pp. 72-91). Göttingen, Duitsland: Vandenhoeck und Ruprecht. (Origineel gepubliceerd in 1923)

Kant, I. (1900). *Akademieausgabe von Immanuel Kants Gesammelten Werken*. Berlijn, Duitsland: Walter de Gruyter. Geraadpleegd via <https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/kant/verzeichnisse-gesamt.html>

Kant, I., Hartman, R., & Schwarz, R. (1988). *Logic*. New York, VSA: Dover Publications

Kant, I., Ameriks, K., & Naragon, S. (1997). *Lectures on metaphysics*. Cambridge, VK: Cambridge university press

Kant, I., Veenbaas, J., & Visser, W. (2004). *Kritiek van de zuivere rede*. Amsterdam, Nederland: Boom. (Origineel gepubliceerd in 1781-7)

Kant, I., & Allison, H. (2007). On a discovery whereby any new critique of pure reason is to be made superfluous by an older one. In H. Allison, & P. Heath (Eds.), *Theoretical Philosophy after 1781* (pp. 271-336). New York, USA: Cambridge University Press. (Origineel werk gepubliceerd in 1790)

Kant, I., & Walford, D. (2007). A new elucidation of the first principles of metaphysical cognition. In D. Walford, & R. Meerbote (Eds.), *Theoretical Philosophy, 1755-1770* (pp. 4-45). New York, USA: Cambridge University Press. (Origineel werk gepubliceerd in 1755)

Kant, I., & Walford, D. (2007). Attempt to introduce the concept of negative magnitudes into philosophy. In D. Walford, & R. Meerbote (Eds.), *Theoretical Philosophy, 1755-1770* (pp. 207-241). New York, USA: Cambridge University Press. (Origineel werk gepubliceerd in 1763)

Kant, I., & Walford, D. (2007). On the form and principles of the sensible and the intelligible world [Inaugural dissertation]. In D. Walford, & R. Meerbote (Eds.), *Theoretical Philosophy, 1755-1770* (pp. 377-416). New York, USA: Cambridge University Press. (Origineel werk gepubliceerd in 1770)

Kant, I., & Walford, D. (2007). The false subtlety of the four syllogistic figures. In D. Walford, & R. Meerbote (Eds.), *Theoretical Philosophy, 1755-1770* (pp. 89-105). New York, USA: Cambridge University Press. (Origineel werk gepubliceerd in 1762)

Secundaire werken

Allison, H. (2004). *Kant's Transcendental Idealism: Revised and Enlarged Edition*. New Haven, USA: Yale University Press

Allison, H. (2007). Translator's introduction. In H. Allison & P. Heath (Eds.), *Theoretical Philosophy after 1781* (pp. 273-279). New York, USA: Cambridge University Press

Bell, D. (1979). *Frege's Theory of Judgement*. New York, USA: Oxford University Press

Bennett, J. (1981). *Kant's Analytic*. Cambridge: Cambridge University Press. (Origineel werk gepubliceerd in 1966)

De Boer, K. (2018). Kant's Account of Sensible Concepts in the Inaugural Dissertation and the Critique of Pure Reason. In V. Waibel, M. Ruffing, D. Wagner (Eds.), *Natur und*

Freiheit: Akten des XII. Internationalen Kant-Kongresses (pp. 1015–1022). Berlijn, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110467888>

Borboa, S. D. J. S. (2018). On Kant's Derivation of the Categories. *Kant-Studien*, 109(4), 511-536

Caird, E. (1909). *The Critical Philosophy of Immanuel Kant*. Glasgow, VK: James Maclehose and Sons

Cohen, J. (1998). Frege and psychologism. *Philosophical papers*, 27(1), 45-67

Fugate, C. D. (2014). *The Teleology of Reason: A Study of the Structure of Kant's Critical Philosophy* (Vol. 178). Berlijn, Duitsland: Walter de Gruyter

Heck, R., & May, R. (2013). The function is unsaturated. *The Oxford Handbook of the History of Analytic Philosophy*, 825-850

Longuenesse, B. (2005). *Kant on the human standpoint*. New York, VSA: Cambridge University Press

Malabou, C. (2016). *Before tomorrow: epigenesis and rationality*. Cambridge, VK: Polity

Meerbote, R. (2007). General introduction. In D. Walford (Ed.), *Theoretical Philosophy, 1755–1770* (pp. xxxv–xlvi). New York, VSA: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511840180.003

Sachs, J. (g.d.). Aristotle: Motion and its Place in Nature. In *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. Geraadpleegd via <https://www.iep.utm.edu/aris-mot/#H7>

Schönfeld, M., & Thompson, M. (2014). Kant's Philosophical Development. In E. Zalta (Red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014). Geraadpleegd via <https://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/kant-development/>

Schulthess, P. (1981). *Relation und Funktion. Eine systematische und entwicklungsgeschichtliche Untersuchung zur theoretischen Philosophie Kants*. Berlijn, Duitsland: De Gruyter (Kantstudien)

Smith, N. K., & Gardner S. (2013). *A Commentary to Kant's Critique of Pure Reason*. Urbana, Illinois, VSA: Project Gutenberg. Geraadpleegd op 27 augustus 2013

Swiggers, P. (1984). *Frege's 'Over betekenis en verwijzing'. Inleiding, vertaling en bibliografie* (Vol. 2). Leuven, België: Acco

Thompson, M. (1989). Unity, plurality, and totality as Kantian categories. *The Monist*, 72(2), 168-189

Van de Vijver, G. (2013). Frege en Lacan: een transcendentale denklijn. (F. Geerardyn & G. Van de Vijver, Reds.) *Psychoanalytische Perspectieven*, 31(4), 353–369

De Vleeschauwer, H. (1931). *Immanuel Kant*. Antwerpen, België: Standaard-boekhandel

De Vleeschauwer, H. (1934). Tome premier: La déduction transcendantale avant la Critique de la Raison Pure. In *La déduction transcendantale dans l'oeuvre de Kant*. Antwerpen, België: De Sikkel

De Vleeschauwer, H. (1937). Tome troisième: La déduction transcendantale de 1787 jusqu'à l'*Opus Postumum*. In *La déduction transcendantale dans l'oeuvre de Kant*. Antwerpen, België: De Sikkel

Wolff, R. P. (1963). *Kant's Theory of Mental Activity: a Commentary On the Transcendental Analytic of the Critique of Pure Reason*. Cambridge, VSA: Harvard University Press

Zalta, E. (2019). Gottlob Frege. In E. Zalta (Red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Zomer 2019). Geraadpleegd via <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/frege/>